

Pismenost i književnost

Razdoblje kasnog srednjeg vijeka (od kraja 14. st. do sredine 16. st.) složeno je i specifično razdoblje u razvoju pismenosti i književnosti na hrvatskom prostoru. U tom periodu istovremeno postoje, koliko odvojeno toliko i u međusobnom utjecaju, tri različite hrvatske književnosti: srednjovjekovna, humanistička i renesansna. U upotrebi su i dalje ostala tri pisma (glagoljica, latinica i hrvatska ćirilica), a uz tri književna jezika naslijeđena iz ranijih razdoblja (crkvenoslavenski hrvatskog tipa, latinski, narodni), kao četvrti medij pisane komunikacije u tom se periodu javio i talijanski jezik.

Srednjovjekovna liturgijska i neliturgijska književnost tog razdoblja (misali, brevijari, psaltiri, antifonari, gradualni) pisana na latinskom jeziku ostala je sačuvana u brojnim kodeksima, među kojima se ističu *Zadarski misal* te dva *Misala Jurja iz Topuskog* po zagrebačkom obredu. Nastavila se i produkcija glagoljičkih liturgijskih kodeksa pisanih crkvenoslavenskim jezikom, pa su tako u tom periodu nastali neki od najljepših, bogato iluminiranih misala (*Hrvojev misal*, *Prvi i Drugi vrbnički*, *Novljanski*, *Zagrebački*, *Vatikanski*, *Berlinski*, *Ročki*, *Ljubljanski/Beramski*) i brevijara (*Prvi i Drugi novljanski*, *Dragučki*, *Vinodolski*, *Bribirski*, *Moskovski*, *Brevijar popa Mavra*), dok je od psaltira ostao sačuvan *Frašćićev psaltir*. Često su se na margine ili na prazna mjesta tih liturgijskih, ali i neliturgijskih kodeksa, unosile razne čakavske bilješke i zapisi, od kojih je kao povijesni izvor najznačajniji zapis popa Martinca iz 1493. godine o bitki na Krbavskom polju i njezinim posljedicama, a koji je ostao zabilježen u *Drugom novljanskom brevijaru*.

Prijevodima i preradama zapadnoeuropske (latinske, talijanske i češke) teološke i duhovne te moralno-didaktičke književnosti, u tom se periodu razvila žanrovski i tematski vrlo bogata produkcija neliturgijske komponente hrvatske srednjovjekovne književnosti, koja je ostala sačuvana u brojnim glagoljičkim zbornicima (*Ivančićev zbornik*, *Vinodolski zbornik*, *Oxfordski zbornici*, *Kolunićev zbornik*, *Tkonski zbornik*, *Žgombićev zbornik*, *Klimantovićev zbornik*). Najpoznatiji je među njima *Petrisov zbornik* iz 1468. godine u kojem je na 700 stranica skupljen veliki broj tekstova iz različitih razdoblja i izvora te različitog sadržaja. Od proznih vrsta u tim se zbornicima nalaze

* Sandra Ivović napisala je potpoglavlja »Pismenost i književnost«, »Pojava tiska«, »Historiografija«, »Znanost« i »Školstvo«, a Meri Kunčić potpoglavlje »Razvoj likovnog stvaralaštva od kraja 14. do sredine 16. stoljeća«.

tekstovi kao što su mirakuli, neliturgijske svetačke legende, apokrifi, anegdote, svjetovne pripovijesti, poučna proza i razni moralizatorsko-didaktički tekstovi. U njima se osim proznih tekstova nalaze i pjesme, uglavnom osmeračke i nabožnog karaktera.

Pjesme su, osim u glagoljičkim zbornicima, ostale zapisane i u latiničkim pjesmaricama kao što su *Korčulanska pjesmarica* (15. stoljeće), zatim *Pićićeva pjesmarica* (1471), u kojoj se uz hrvatske nalaze i pjesme na latinskom i talijanskom jeziku, te *Osorsko-hvarska pjesmarica* (oko 1530). U glagoljičkim i latiničkim zbornicima tog vremena javili su se i prvi dramski tekstovi. To su dijaloške pjesme i plačevi te prikazanja pasionskog ciklusa i dramatisacija božićnog ciklusa. U prikazanja spadaju i dramatisirane svetačke legende kao što su *Muka svete Margarite* i *Prikazanje života svetog Lovrinca*. U tom razdoblju još uvijek nastaju i djela pisana hrvatskom ćirilicom, od kojih treba spomenuti jedan pravni tekst, Poljički statut (1440), te dubrovački zbornik *Libro od mnogijeh razloga* (1520) u kojem su zapisane pjesme te fabularno-prozni tekstovi srednjovjekovne književnosti.

Za razliku od tekstova liturgijskog karaktera koji se i dalje pišu crkvenoslavenskim jezikom hrvatskoga tipa, neliturgijski tekstovi već su se od kraja 14. stoljeća počeli pisati hibridnim crkvenoslavensko-čakavskim tipom književnog jezika, ponekad i s kajkavskim i štokavskim elementima. Uvođenjem narodnog čakavskog govora u književni jezik, glagoljaški su pisci postavili jezične temelje na kojima će od kraja 15. i u 16. stoljeću nastati autorska djela renesansne književnosti na narodnom jeziku.

Pojavi renesansne književnosti prethodila je, a zatim je tijekom 16. stoljeća s njom usporedo i postojala književnost humanizma na latinskom jeziku. Kulturni i obrazovni pokret humanizam javio se u Italiji sredinom 14. stoljeća, odakle se tijekom 15. i 16. stoljeća proširio Europom. Humanizam je u svojoj osnovi obrazovni program koji se temelji na proučavanju antičkih autora, odnosno studiju latinskog i nešto manje grčkog jezika kroz pet disciplina (gramatika, retorika, pjesništvo, povijest i moralna filozofija) koje se zajednički nazivaju *studia humanitatis*.

Nekoliko je faktora utjecalo na raniji razvoj humanizma na tlu Hrvatske u odnosu na ostale europske zemlje. Prije svega to su blizina Italije te trgovačke i kulturne veze gradova na istočnoj obali Jadrana sa središtima humanizma na suprotnoj obali, zatim neprekinuta tradicija upotrebe latinskog jezika kao medija pisane komunikacije tijekom srednjeg vijeka te na koncu dolazak talijanskih učitelja, bilježnika i kancelara kao i odlazak domaćih mladića na studij u Italiju. Humanizam je, kao pokret obrazovane elite s latinskim kao univerzalnim jezikom, bio uglavnom vezan za urbana središta i vladarske dvorove, pa se stoga na tlu Hrvatske razvio najviše u komunama na obali, a na sjeveru je humanističko središte postao kraljevski dvor u Budimu, osobito u vrijeme kralja Matijaša Korvina. Od hrvatskih su se velikaša na diplomatske usluge humanista oslanjali uglavnom modruški Frankapani, Stjepan i Bernardin, i to zbog svojih obiteljskih i političkih veza s Italijom. Osim u tim središtima, velik je broj hrvatskih humanista svoju djelatnost razvijao i diljem Europe.

Početna faza humanizma koju je označio novi interes za antiku očitovala se u radu prvih humanista koji su započeli s prikupljanjem antičkih natpisa te otkrićem i prepisivanjem djela klasičnih autora koja su tijekom srednjeg vijeka bila zaboravljena ili nedovoljno poznata. U prvoj polovici 15. stoljeća tu su protohumanističku fazu kod nas obilježili svojim sakupljačkim i prepisivačkim radom Zadrani Juraj Benja i Trogirani Petar Cipiko. Od sredine 15. stoljeća hrvatski su humanisti na izvrsnom latinskom jeziku počeli pisati autorska djela iz svih područja *studia humanitatis*, a

Vjerojatni portret Jana Panonija (Ivana Česmičkog), najznačajnijeg ugarskog i hrvatskog humanista druge polovice 15. stoljeća. Autor portreta je talijanski majstor Andrea Mantegna (1426–1506).

od književnosti u užem smislu najzastupljenije je bilo pjesništvo. Humanisti su od antičkih klasika preuzeli rodove i vrste (ep, elegija, epigram, poslanice), versifikaciju i tematiku, ali su političke prilike te egzistencijalni problemi uzrokovani osmanlijskim prodorima utjecali na pojavu tematske specifičnosti hrvatske humanističke književnosti: rodoljubna odnosno protuturska angažiranost i izražena kršćanska komponenta. Osim u pjesništvu, ta je tematika osobito došla do izražaja u govorima, koji su u humanizmu bili jedna od omiljenih prozних vrsta, pa su se uz političke često sastavljali i držali nadgrobni i pohvalni govori.

Najistaknutiji predstavnik humanističkog kruga na dvoru kralja Matijaša Korvina u Budimu bio je Jan Panonija, *Janus Pannonius* (1434–1472), poznat i pod imenom Ivan Česmički (prema mogućem mjestu rođenja). Na poticaj svojeg ujaka Ivana Viteza od Sredne, rano je otišao na školovanje u Italiju gdje se vrlo brzo proslavio svojim pjesničkim umijećem. Po povratku u Ugarsku započeo je crkvenu i političku karijeru, ali je i dalje nastavio s pisanjem. Bio je razočaran duhovnim stanjem svoje domovine Panonije, o čemu se u pjesničkim poslanicama žalio svojim prijateljima u Italiji. Autor je velikog broja epigrama, kojima se proslavio već u školskim danima.

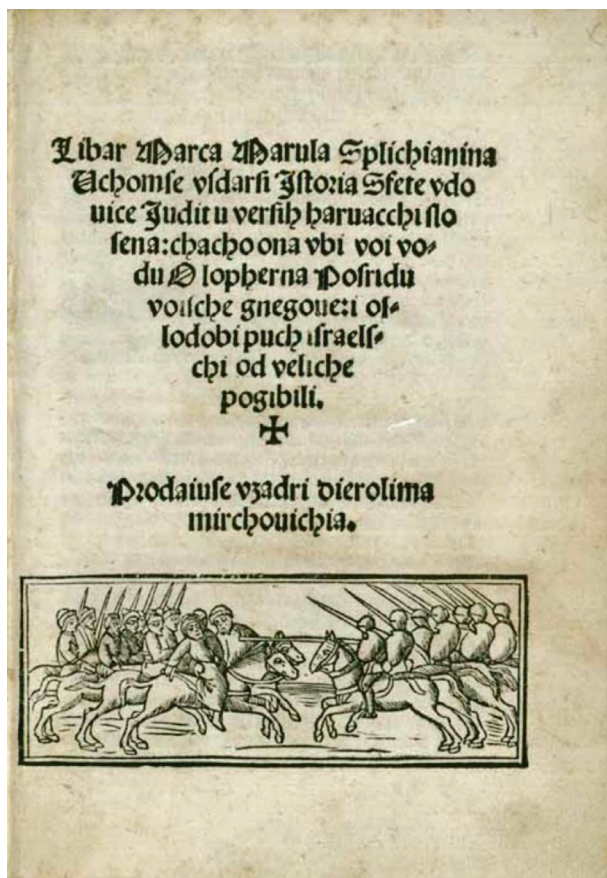
Među njima ima šaljivih i satiričnih, ali i lascivnih i opscenih. Napisao je i niz elegija, s dosta emotivnih autobiografskih stihova, od onih koje posvećuje svojoj majci do onih koje piše za vrijeme bolesti ili onih kojima se obraća svojoj duši. Kao dvorski pjesnik pisao je panegirike i poslanice, a kao aktivni sudionik u političkim i ratnim zbivanjima, u svojim je tužaljkaama te pismima i govorima pisao o teškim prilikama u doba turskih upada. Nakon neuspješne urote protiv kralja, umro je na Medvedgradu na bijegu u Italiju.

Dubrovački je humanistički krug u tom razdoblju iznjedrio nekoliko vrsnih pjesnika. Ilija Crijević (1463–1520) studirao je u Rimu na Akademiji glasovitog Pomponija Leta, gdje je bio ovjenčan titulom *poeta laureatus*, koju je s ponosom isticao, pa je čak u službenim dokumentima uz ime navodio i titulu *poeta*. Po povratku u rodni grad obavljao je nekoliko gradskih službi, a posljednje desetljeće života bio je rektor dubrovačke gradske škole. U Crijevićevo bogatom pjesničkom opusu najveći dio čine elegije, od kojih je najznačajniji *Flavijin ciklus*, niz ljubavnih elegija posvećenih Rimljanki Flaviji, pisan u antičkom duhu. U epiliju *De Epidauru* govori o ljepoti svoga zavičaja i njegovoj slavnoj prošlosti, ali i o suvremenim upadima Osmanlija na tlo Dubrovačke Republike. Osim poezije pisao je i prozu među kojom su osobito značajna njegova pisma i posmrtni govori. Jakov Bunić (1469–1534) autor je najstarijeg epa u hrvatskoj književnosti, *O otmici Kerbera* (*De raptu Cerberi*, 1490), u kojem je mitološka priča zapravo kršćanska alegorija (Heraklo je Krist, a spašeni Tezej je čovjek, tj. ljudski rod), te epa *O Kristovu životu i djelima* (*De vita et gestis Christi*). I Damjan Benešić (1477–1539) je napisao religiozni ep, također parafrazu evanđeoskih izvješća, *O Kristovoj smrti* (*De morte Christi*). Karlo Pucić (1458–1522) objavio je kratku zbirku ljubavnih pjesama *Knjižica elegija o pohvalama djevojke Gneze* (*Elegiarum libellus de laudibus Gnesae puellae*, 1499) u kojoj je objedinio antičku tradiciju i petrarkističku liriku.

Šibenčanin Juraj Šižgorić (1445./?/-1509./?/) autor je zbirke *Tri knjige elegija i pjesama* (*Elegiarum et carminum libri tres*, Venecija 1477). U zbirci je najdojmljivija

Elegija o pustošenju šibenskog polja (Elegia de Sibenicensis agri vastatione) u kojoj je Šižgorić, ogorčen tužnom sudbinom svojeg zavičaja, opisao osmanlijski upad u šibensko zaleđe. Šižgorić je napisao i kraći zemljopisno-povijesni ogled *O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku (De situ Illyriae et civitate Sibenici)*, u kojem s ljubavlju opisuje svoj rodni grad za koji je bio osobito vezan.

Najvažniji je pisac tog razdoblja Splitsanin Marko Marulić (1450–1524), autor opsežnog i raznolikog opusa na latinskom i hrvatskom jeziku, a ponešto je pisao i na talijanskom. Iako je većinu života proveo u rodnom gradu, latinska su mu djela stekla svjetsku slavu, dok je hrvatskim djelima u 19. stoljeću zaslužio naziv oca hrvatske književnosti. Inspirirao se Biblijom i crkvenim ocima, antičkim klasicima, u prvom redu rimskim i suvremenim zbivanjima, te se oslanjao na kršćanska moralna načela. U njegovim se djelima spajaju elementi srednjovjekovne, humanističke i renesansne književnosti. Najveći dio Marulićevih djela na latinskom jeziku čine prozni religiozno-poučni, moralistički i teološki spisi. Od njih je najveći uspjeh postigla zbirka poučnih priča i anegdota iz života svetaca *Upućivanje u čestit život po primjerima svetaca (De institutione bene vivendi per exempla sanctorum)*, prvo izdanje 1507). U *Evangelistaru (Evangelistarium)*, prvo izdanje 1516) je Marulić pisao o praktičnoj kršćanskoj etici koju je sagledao kroz tri kreposti: vjeru, nadu i ljubav, a u raspravi *O poniznosti i slavi Kristovoj (De humilitate et gloria Christi)*, 1518) pokušao je analizom starozavjetnih proroka dokazati da je Krist obećani Mesija. Retorički mu je najdotjeraniji tekst *O Kristovu posljednjem sudu (De ultimo Christi iudicio)*, a sastavio je i zbirku *Pedest priča (Quinquaginta parabolae)* po uzoru na novozavjetne prisposode, kao i kompendij Staroga zavjeta pod nazivom *Starozavjetne ličnosti (De Veteris instrumenti viris illustribus commentarium)*. U posveti djela *Razgovor o Herkulu koga su nadvisili Kristovi štovatelji (Dialogus de Hercule a Christicolis superato)* iskazao je divljenje prema djelima Erazma Rotterdamskog. Marulić se zanimao za povijest i zavičaj, pa je tako sastavio zbirku antičkih natpisa, većinom iz Italije i Salone, *Tumač uz natpise starih (In epigrammata priscorum commentarius)*, koji je popratio stvarnim i moralnim komentarima. Na latinski je preveo dio *Ljetopisa popa Dukljanina*, tzv. *Hrvatsku kroniku*, pod nazivom *Djela hrvatskih i dalmatinskih kraljeva (Regum Dalmatiae et Croatiae gesta)*, a napisao je i *Život sv. Jeronima (Vita divi Hieronymi)* s polemičkom raspravom u kojoj je nastojao dokazati da je sveti Jeronim bio iz hrvatskih krajeva. Kao latinski pjesnik pisao je elegije, epigrame i poslanice, a najopsežnije pjesničko djelo mu je alegorijski biblijsko-vergilijevski ep *Davidijada (Davidias)* u kojem je biblijsku priču o kralju Davidu spojio s antičkim epskim oblikom. Stihove je pisao i na hrvatskom jeziku, a najvažnije mu je hrvatsko djelo ep *Judita* (napisan 1501., prvo izdanje: Venecija 1521), u čijoj je proznoj posveti Marulić iznio svoju poetiku. Čakavštinom i dvostruko rimovanim dvanaesticima opjevao je starozavjetnu biblijsku priču o hrabroj udovici Juditi koja se žrtvovala kako bi spasila svoj grad, aludirajući pritom na aktualnu osmanlijsku opasnost te pružajući nadu da joj se junaštvom i vjerom moguće oduprijeti. Biblijsku temu Marulić je opjevao i u poemi *Suzana*. Većina ostalih pjesama na hrvatskom jeziku mu je nabožne i moralističke tematike (*Dobri nauci, Divici Mariji, Od uskarsa Isusova*), a napisao je i nekoliko svjetovnih zabavno-poučnih pjesama (*Spovid koludric od sedam smartnih grihov, Anka satira, Poklad i Korizma*). Svoju protuosmanlijsku domoljubnu angažiranost Marulić je otvoreno iskazao u pjesmama *Molitva suprotiva Turkom* i *Tuženje grada Hjerzolimama*, kao i u latinskoj poslanici papi Hadrijanu VI. u kojoj apelira na uspostavu sloge među katoličkim vladarima te zajednički otpor protiv Osmanlija.

Naslovnica 2. izdanja *Judite*
 Marka Marulića objavljenog u
 Veneciji 1522. godine

(Izvor fotografije: Zoran Ladić – Ante
 Nazor, *Povijest Hrvata: ilustrirana
 kronologija*, Zagreb 2003., 149)

Dok je Marulić svojim latinskim djelima humanistički pisac, njegova djela pisana na hrvatskom jeziku pripadaju renesansnoj književnosti, koja se na području Hrvatske javila krajem 15. stoljeća u petrarkističkoj poeziji dubrovačkih pjesnika čiji su stihovi sačuvani u *Ranjininu zborniku*. Djela s poetičkim i estetičkim značajkama renesanse obilježila su čitavo 16. stoljeće, ali su zbog teških prilika u kojima se tada nalazila većina hrvatskih krajeva, nastala isključivo na području istočnojadranskih komuna, pri čemu je središnje mjesto pripalo Dubrovniku. Hrvatska renesansna književnost razvijala se najviše pod utjecajem talijanske renesansne književnosti, ali se oslanjala i na talijansku i hrvatsku humanističku književnost, kao i na djela strane i domaće srednjovjekovne književnosti, pa čak i na domaću usmenu, odnosno pučku književnost, te je po svojim poetičkim, jezično-stilskim, motivsko-tematskim i žanrovskim obilježjima na neki način predstavljala njihovu sintezu.

Glavno je poetičko načelo hrvatske renesansne književnosti, kao i u ostalim europskim renesansnim književnostima, oponašanje kanonskih autora (antičkih, u prvom redu rimskih, te talijanskih renesansnih pisaca), a svrha je književnog djela bila pružiti čitatelju estetski užitak. Za razliku od elitne humanističke, renesansna je književnost na narodnom jeziku bila namijenjena širem krugu čitatelja, dakle i onoj publici koja nije znala latinski jezik. Stavivši čovjeka u središte interesa, renesansni su pisci u svjetovnim i religio-

znim djelima obuhvatili širok tematski raspon, pa su tako pisali o ljubavi i ženskoj ljepoti, odnosu prema prirodi i ladanjskom životu, zatim o političkim pitanjima, rodoljubnoj tematici, kršćanskim i biblijskim temama, o ljudskoj naravi i o društvenim odnosima. Sve su te teme svoj izraz našle u lirskim, epskim i dramskim vrstama, budući da je i u hrvatskoj renesansnoj književnosti, kao i u ostalima, obnovljena antička trojna dioba književnosti. U lirici je tako najzastupljenija ljubavna poezija, ali se pisala i satirična (moralna i politička), zatim pokladna, duhovna i moralno-didaktična poezija. U renesansnoj su lirici osobito značajne i poslanice, kao izvori biografskih i bibliografskih podataka te poetičko-estetičkih promišljanja autora. U epici je najznačajniji bio ep, a od dramskih djela najviše su se pisale komedije i pastorage.

Najstariji i najbrojniji korpus ljubavne, petrarkističke lirike sačuvan je u zborniku koji je 1507. počeo sastavljati dubrovački vlastelin Nikša Ranjina, u kojem su pjesme, između ostalih, objavili i Šiško Menčetić (1457–1527) i Džore Držić (1461–1501). Poezija tih autora uz mnoge zajedničke tematsko-stilske karakteristike izražava i njihove naglašene osobnosti. Menčetić je slobodniji i senzualniji, a osim ljubavnih pjesama koje čine većinu njegova opusa pisao je i satirične te religiozne pjesme. Držićeve su ljubavne pjesme kontemplativnije i melankoličnog tona, a osim njih napisao je i pastirsku eklogu *Radmio* i *Ljubmir*, koja se smatra prvim hrvatskim svjetovnim dramskim djelom.

Na tragu dubrovačkih petrarkista ljubavnu je liriku pisao Hvaranin Hanibal Lucić (1485–1553). Ljubavne su mu pjesme tiskane nakon njegove smrti u malom kancionijeru pod nazivom *Skladanja izvarsnih pisan razlicih* (Venecija, 1556). Među njima

se ljepotom stiha osobito ističe *Jur nijedna na svit vila*. Osim ljubavnih pjesama, Lucić je napisao i nekoliko poslanica, zatim pjesmu *U pohvalu grada Dubrovnika* te romantičnu dramu *Robinja*. Iz Hvara je bio i Mikša Pelegrinović (oko 1500–1562), autor poeme *Jeđupka*, jednog od najpopularnijih djela hrvatske renesanse, u kojem pjesnik maskiran u Ciganku proriče budućnost gospođama tražeći zauzvrat darove. O ljubavi se u njoj govori otvoreno, uz dosta humorističnih i lascivnih, ali i lirskih elemenata.

Prvi hrvatski roman *Planine* (Venecija 1569) napisao je 1536. godine u Zadru Ninjanin Petar Zoranić (1508. – oko 1560). Pisan u prozi i stihovima, *Planine* su pastoralno-idilični roman u kojem glavni junak pastir Zoran odlazi na putovanje u planinu kako bi se oslobodio ljubavnog tereta. S osloncem na antičke pisce, suvremene talijanske i domaće autore, ali i na folklorne elemente te hrvatsku srednjovjekovnu književnost, Zoranić je napisao izvorno djelo u kojem je kroz doživljaje glavnog junaka zapravo progovorio o ljepoti zavičaja, sudbini svojeg naroda, turskoj opasnosti, problemima kulture te književne tradicije i hrvatskog jezika.

Ljepotu prirode i zavičaja oslikao je u svojem putopisnom spjevu *Ribanje i ribarsko prigovaranje* (Venecija 1568) Petar Hektorović (1487–1572) iz Staroga Grada na Hvaru. *Ribanje* je opis trodnevnog putovanja do Brača i Šolte koje je pjesnik proveo u pratnji dvojice ribara, pa je u spjevu uz realističan opis ribolova Hektorović prepričao i razgovore koje je vodio sa svojim suputnicima. Zapisao je pri tome i poslovice i zagonetke te nekoliko narodnih pjesama koje su mu ribari pjevali tijekom puta, među kojima i dvije bugarštice. U *Ribanju* je Hektorović slavio ljepotu baštine i ljepotu življenja, a renesansni mu je duh svoj materijalni oblik dobio u njegovu dvorcu Tvrđalj, u čijoj je gradnji i uređenju sam sudjelovao. Osim *Ribanja*, ostalo je sačuvano i nekoliko njegovih poslanica i pisama upućenih suvremenicima s kojima je prijateljevao, među kojima su i dubrovački pjesnici Mavro Vetranović i Nikola Nalješković koje je posjetio 1557. godine u Dubrovniku.

Stariji od dvojice Dubrovčana, benediktinac Mavro Vetranović (1483–1576), autor je velikog broja stihova i dramskih tekstova, te je po broju sačuvanih djela jedan od najplodnijih pisaca tog razdoblja. Pisao je ljubavnu liriku i pjesme satirično-političke te religiozne i refleksivne tematike. Njegova je poezija odraz dubokog doživljaja sudbine njegova naroda i kršćanske civilizacije pred turskom opasnošću, ali i kritika upućena moćnicima. U pjesmama je pisao o odnosu dobra i zla, života i smrti (smrt mu je bila jedna od omiljenih tema), kritizirao je sebičnost i nemoral te čeznuo za mirom i ljudskom jednakosti. Napisao je i nekoliko maskerata u kojima je vedro raspoloženje povezaao s rodoljubnim odnosom prema svojem gradu, kao i poemu *Remeta* u kojoj je opisao pustinjački život. Uz poeziju, pisao je i drame. Prve su mu drame mitološka drama *Orfeo* i mitološko-pastoralne drame *Istorija od Dijane* i *Vila i lovac*, dok preostalih pet njegovih drama spada u religiozne drame pisane na temelju srednjovjekovnih crkvenih prikazanja, ali s modernim obilježjima poput psihološke karakterizacije likova, složenih zapleta, humora i prizora iz svakodnevnog života (*Prikazanje od poroda Jezusova*, *Uskrstnutje Isukrstovo*, *Suzana čista*, *Kako bratja prodaje Jozefa*, *Posvetilište Abramovo*). Vetranović je napisao i alegorijski ep *Pelegrin* o hodočasnikovu putovanju u potrazi za spasom.

Naslovnica prvog hrvatskog romana *Planine* Petra Zoranića objavljenog u Veneciji 1569. godine

(Izvor fotografije: Zoran Ladić – Ante Nazor, *Povijest Hrvata: ilustrirana kronologija*, Zagreb 2003., 169)

Nikola Nalješković (oko 1500–1587) pisanje je započeo kao lirski pjesnik, a 178 njegovih pjesama u kojima ima i autobiografskih elemenata sačuvano je u petrarkističkom kanconijeru. Drukčijeg su karaktera njegove maskerate, u kojima otvoreno govori o ljubavi i u kojima ima i lascivnih slika. Sličnim temama Nalješković se bavio i u svojih sedam drama, koje je sam nazvao komedijama te ih označio brojkama, iako samo *Komedija VII* zapravo pripada toj vrsti. Ostale su mu drame pastorale s mitološkim i pastirskim scenama te farse u kojima je realistično opisao stvarnost dubrovačkih obitelji i gradske svakodnevice. Nalješković je i autor većeg broja poslanica prijateljima pjesnicima, a u starijoj dobi zanimao se za astronomiju i matematiku. Iz tog je područja na talijanskom jeziku napisao jedino svoje tiskom objavljeno djelo *Dialogo sopra la sfera del mondo* (Venecija 1579).

Najbolji dramski pisac hrvatske renesanse još je jedan Dubrovčanin, Marin Držić (1508–1567). Karijeru je započeo kao svećenik, na što je bio usmjeren obiteljskim prilikama prije nego vlastitim karakterom. S trideset godina otišao je na studij u Sienu, a nakon toga je lutao Europom. Po povratku u rodni Dubrovnik započela je njegova plodna književna i kazališna djelatnost, pa je u periodu od 1548. do 1559. godine napisao te sa svojim amaterskim družinama izveo komedije *Dundo Maroje*, *Skup*, *Tripče de Utolče* i *Arkulin*, zatim pastoralne drame *Tirena*, *Venere* i *Adon* i *Grižula*, pokladnu igru *Novela od Stanca* te, kao posljednju, svoju jedinu tragediju *Hekubu*. Neka su mu djela izgubljena, poput prve komedije *Pomet*, ili sačuvana samo djelomično, a za života su mu tiskane dvije knjige, obje u Veneciji 1551. godine. U prvoj su mu knjizi pod nazivom *Pjesni Marina Držića ujedno stavljene s mnogim družim lijepim stvarmi* uz proznu posvetu objavljene ljubavne pjesme i poslanice te dvije drame u stihu (*Pripovijes kako se Venere božica užeže u ljubav lijepoga Adona u komediju stavljena* i *Novela od Stanca*), a u drugoj pastoralna komedija *Tirena*. U svoje komedije i pastore Držić je unio motive iz svakodnevice dubrovačkog života, ukazujući pritom na probleme suvremenog društva koje je želio mijenjati. Tako je u pastoralama idilični pastirski svijet isprepleo s elementima seljačke lakrdije, a u eruditnim komedijama koje je pisao po uzoru na Plauta prikazao je ljudske mane. Iako je modele za svoje likove pronalazio u svim slojevima dubrovačkog društva, oni su istovremeno predstavljali univerzalne tipove ljudskih karaktera. Kritika dubrovačkog društva najviše je došla do izražaja u njegovoj najpoznatijoj komediji *Dundo Maroje*, čiju je radnju smjestio u Rim. Razočaran stanjem u gradu, nakon što je uvidio da svojim djelima ipak nije uspio utjecati na društvene promjene, napustio je Dubrovnik te otišao u Veneciju. Posljednje što je Držić napisao prije smrti bila su urotnička pisma upućena firentinskim vladarima, kojima ih je pokušao pridobiti za pomoć u organizaciji rušenja plemićke vlasti u Dubrovniku.

Pojava tiska

Hrvatski su autori vrlo rano prihvatili revolucionarni Gutenbergov izum pa je do početka 16. stoljeća tiskano više inkunabula s djelima hrvatskih latinista. S obzirom na to da se ni u jednom od gradova dubrovačko-dalmatinske regije nije razvila tiskarska djelatnost, djela hrvatskih pisaca pronašla su svoj put do europskih tiskarskih središta. Najveći broj njih tiskan je u Italiji, u prvom redu u Veneciji, koja je

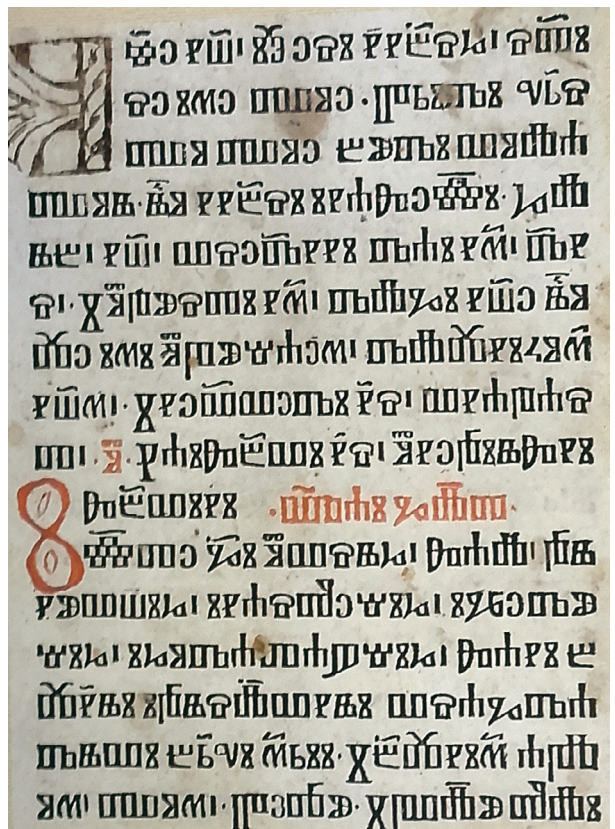
postala središnje mjesto za tisak ne samo djela hrvatskih latinista već i knjiga naših pisaca na hrvatskom jeziku.

Prva poznata tiskana knjiga jednog hrvatskog autora je posmrtni govor Nikole Modruškoga u čast kardinala Pietra Riarija koji je pod naslovom *Oratio in funere Petri Cardinalis S. Sixti* tiskan u Rimu 1474. godine. U Veneciji je 1477. godine Šibenčanin Juraj Šižgorić objavio svoju zbirku pjesama *Tri knjige elegija i pjesama (Elegiarum et carminum libri tres)*, a Trogiranin Koriolan Ćipiko svoje memoarsko djelo *Djela vrhovnog zapovjednika Petra Moceniga (Petri Mocenici imperatoris gesta)*. Zanimljivo je da je Šižgorić u svoju pjesničku zbirku uvrstio i pohvalnicu koju mu je uputio mladi Marko Marulić, što je prvo Marulićevo djelo objavljeno tiskom.

Za razliku od djela hrvatskih latinista, tisak glagoljskih knjiga najvećim je dijelom vezan za hrvatski prostor. On je ujedno označio i vrhunac te grane hrvatskog srednjovjekovnog književnog stvaralaštva i pismenosti. Za prvu tiskanu glagoljsku knjigu, *Misal po zakonu rimskoga dvora* čije je tiskanje dovršeno 22. veljače 1483., još uvijek nije utvrđeno mjesto tiskanja jer je taj podatak izostavljen u kolofonu (kao moguća mjesta istraživači navode Veneciju, Rim, Izolu, Modruš i Kosinj). Isto tako nisu poznata ni imena mogućih inicijatora i redaktora, ali se zna da im je kao predložak poslužio rukopis *Misala kneza Novaka* iz 1368. godine.

Druga je tiskana glagoljska knjiga *Brevijar po zakonu rimskog dvora* iz 1491. godine za koju se pretpostavlja da je tiskana u ličkom Kosinju, gdje je prije Krbavske bitke mogla postojati glagoljaška tiskara. Prva tiskara na tlu Hrvatske o čijem radu postoje sigurni podaci osnovana je u Senju, a početak njezina rada označilo je tiskanje *Misala po zakonu rimskoga dvora* (1494). Dvije godine kasnije tiskana je *Spovid općena* (1496), a glavne zasluge za tisak obje inkunabule pripadaju senjskom kanoniku Blažu Baromiću. Nakon desetogodišnje pauze, u senjskoj je tiskari početkom 16. stoljeća tiskano još pet knjiga: *Naručnik plebanušev* (1507), *Tranzit svetoga Jerolima* (1508), *Mirakuli slavne deve Marie* (1508), *Korizmenjak* (1508) te *Meštija od dobra umrtija* (1507 ili 1508). Nakon Senja, glagoljaška tiskara osnovana je i u Rijeci, i to zaslugom modruškog biskupa Šimuna Kožičića Benje, inače Zadrana. U njoj je tiskano šest knjiga, *Bukvar/Psaltir* i *Oficij rimski* (1530), te *Misal hruacki*, *Knjižice krsta*, *Knjižice od žitiè rimskih arhierèov i cesarov* i *Od bitija redovničkoga knjižice* (1531).

Glagoljske su se knjige povremeno tiskale i u Veneciji, gdje je Blaž Baromić prije osnutka senjske tiskare dao tiskati *Brevijar* (1493). Ondje su tiskani i prva hrvatskoglagoljska početnica, poznata kao *Bukvar* (1527), zatim *Misal Pavla Modrušana* (1528) te *Brozičev brevijar* (1561). U Veneciji je tiskana i jedna od prvih latiničkih knjiga na hrvatskom jeziku, *Evangelistar* ili *Lekcionar Bernardina Splićanina* (1495), nazvana tako po njezinu priređivaču fra Bernardinu Drivodiliću, koji je tekstove evanđelja preveo na književnu čakavicu (koju naziva »vulgarizacio dalmatica«). Prva knjiga na hrvatskoj ćirilici, mali molitvenik *Ofičje svete dieve Marie* koju je dao tiskati Dubrovčanin Franjo Ratković, tiskana je također u Veneciji, 1512. godine.

Očenaš iz *Misala po zakonu rimskoga dvora* (1483)

Hrvatska pismenost uvijek se razvijala podjednako brzinom kao pismenost u Zapadnoj Europi i na Mediteranu. To potvrđuje i činjenica da je 1483., tek nekoliko desetljeća nakon izuma tiska, na nepoznatom mjestu glagoljskim pismenima tiskana prva hrvatska sačuvana inkunabula. (Izvor fotografije: Josip Bratulić – Stjepan Damjanović, *Hrvatska pisana kultura*, sv. 1, Zagreb 2005., 175)

Historiografija

Opsegom i znanstvenošću pristupa najznačajnije djelo hrvatske humanističke historiografije jesu *Komentari o vlastitom vremenu* (*Commentaria de temporibus suis*) Dubrovčanina Ludovika Crijevića Tuberon (1458–1527). Tuberon je u Parizu studirao književnost, filozofiju, matematiku i teologiju, a po povratku u rodni grad priključio se benediktinskom redu te ušao u samostan, u čijoj je tišini i osami život posvetio proučavanju djela antičkih povjesničara i pisanju svojeg opsežnog djela. U *Komentarima* je Tuberon u 11 knjiga opisao suvremene događaje na jugoistoku Europe u razdoblju od smrti kralja Matijaša Korvina 1490. do izbora pape Hadrijana VI. 1522. godine. Kako bi objasnio uzroke suvremenih zbivanja, često se vraćao u prošlost, pa je tako pisao i o povijesti Dubrovnika od njegova osnutka, kao i o nastanku osmanske države uz opis običaja. Za pisanje svojih *Komentara* Tuberon se poslužio Salustijevim konceptijskim modelom, ali su mu uzor bili i drugi rimski povjesničari. Monotoniju nizanja podataka nastojao je izbjeći ubacujući opise geografskog, etnografskog i anegdotalnog karaktera te umetanjem fiktivnih govora, ali je suvremena zbivanja nastojao prikazati objektivno, te se čini kako je pisanje temeljio na provjerenim izvorima. Zbog svega toga, Tuberonovi se *Komentari* mogu smatrati pretečom hrvatske kritičke historiografije.

U povijesna djela napisana u razdoblju humanizma ubraja se i memoarski zapis trogirskog humanista Koriolana Ćipika (1425–1493), zapovjednika galije u mletačkom ratnom pohodu pod zapovjedništvom budućeg dužda Petra Moceniga protiv Turaka na Levantu. Knjiga je tiskana 1477. godine u Veneciji pod nazivom *Djela vrhovnog zapovjednika Petra Moceniga* (*Petri Mocenici Imperatoris gesta*), ali je prema izdanju iz 16. stoljeća poznata i pod naslovom *O azijskom ratu* (*De bello Asiatico*). Iako je u svojoj knjizi napisanoj u cesarovskom stilu Ćipiko u prvom redu nastojao kroničarski zabilježiti ratne događaje, pritom pokazujući izvrsnu upućenost u političke i vojne prilike svojeg vremena, donio je i niz kulturno-povijesnih podataka o gradovima, antičkim ruševinama i spomenicima koje je vidio.

Poviješću se bavio i hvarski dominikanac Vinko Pribojević u svojem govoru *O podrijetlu i zgodama Slavena* (*De origine successibusque Slavorum*) koji je 1525. godine održao na Hvaru te ga potom 1532. godine objavio u Veneciji. U prvom dijelu Pribojević govori o podrijetlu i običajima Slavena, drugi je dio geografsko-povijesni opis Dalmacije, a završni dio teksta pohvala je njegova hvarskog zavičaja, njegove slavne prošlosti te ekonomskog i kulturnog značenja, pri čemu nabraja i svoje važne suvremenike. U svojem kazivanju koristio se djelima antičkih i suvremenih autora, ali je nekritički u Slavene ubrojio Ilire i brojne druge neslavenske narode te donio niz drugih pogrešnih podataka i interpretacija.

U djela hrvatske humanističke historiografije možemo ubrojiti i niz povijesno-pu-topisnih spisa i izvješća o suvremenim zbivanjima, čiji su autori većinom bili diplomati koji su u njima i sami sudjelovali. Tako je Dubrovčanin Feliks Petančić u djelu *Historia Turcica* dao opći pregled turske povijesti, a u knjizi *De itineribus in Turciam* bavio se analizom vojnih prilika te dao svoj prijedlog protuosmanlijske taktike. U knjizi *Descriptio Turciae* opisao je pak tamošnje društveno uređenje. Izvještaj o bitki na Krbavskom polju papi Aleksandru VI. napisao je ninski biskup Juraj Divinić, a diplomat Stjepan Brodarić, sudionik bitke na Mohačkom polju, u knjizi *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohach* dao je dokumentarno i detaljno izvješće

o bici i svemu što joj je prethodilo. O životu u turskom ropstvu u koje je dospio nakon Mohačke bitke pisao je Bartol Đurđević. Podatke o životu na prostorima pod osmanlijskom vlašću u svojem je putopisu *Putovanje iz Budima u Drinopolje (Iter Buda Hadrianopolim)* dao Antun Vrančić, autor i velike zbirke pisama te životopisa bana Petra Berislavića.

Znanost

Znanstvena je produkcija tog razdoblja kao i historiografija vezana uz rad hrvatskih humanista. Oni su se bavili brojnim znanstvenim disciplinama poput filozofije, teologije, filologije, ali i prirodnim znanostima, pa je iz svih tih područja ostao sačuvan velik broj njihovih djela na latinskom jeziku.

Praktičnim se pitanjima bavio Dubrovčanin Benedikt Kotrulj (oko 1416. – oko 1468) koji je kao vješt i uspješan trgovac svoje poslove obavljao diljem Sredozemlja, od Barcelone preko južne Italije do sjeverne Afrike, s time da je za svoj grad obavljao i diplomatske poslove. Svoja trgovačka znanja i vještine, ali i moralna načela, zapisao je 1458. godine u svojoj knjizi na talijanskom jeziku *O Vještini trgovanja (Libro del arte della mercatura)*. U njoj se prvi put spominje tehnika dvostavnog knjigovodstva, a uz praktične savjete o trgovini Kotrulj se dotakao i niza etičkih pitanja vezanih uz trgovačku profesiju. On piše o vrlinama koje trgovac mora posjedovati, o potrebnim znanjima, obitelji, načinu života. Kotruljevu je knjigu prvi put tiskao filozof Frane Petrić 1573. godine u Veneciji pod nazivom *Della mercatura et del mercante perfetto*, ali u redakciji dosta različitoj od izvornika. Širinu svojeg znanja i interesa Kotrulj je pokazao i u svojem drugom djelu *O plovidbi (De navigatione)*. U njemu je prikazao umijeće plovidbe donoseći opis mora, zaljeva i luka, pregled razvoja brodarstva od antike do svoga vremena te opis vjetrova, astronomskih pojava i mjerenja vremena. U završnom dijelu knjige donio je opis obale Sredozemnog mora od Gibraltara do Jadrana.

Nikola Modruški (oko 1427. – oko 1480) bio je biskup Senjske i Modruške biskupije, a zatim diplomat i papin legat te administrator u gradovima Papinske Države. U humanističkom je duhu držao govore, a bio je i vlasnik bogate knjižnice rukopisa. U svojim proznim djelima bavio se filozofijom i teologijom (*De mortalium felicitate – O sreći smrtnika*), pitanjima retorike i stanja duha (*De consolatione – O utjesi*), poviješću (*De bellis Gothorum – O gotskim ratovima*) i političkom filozofijom (*Defensio ecclesiasticae libertatis – Obrana slobode Crkve*). Autor je i nekoliko latinskih pisama te jednog pisma na glagoljici u kojem se zalaže za upotrebu glagoljice u bogoslužju.

Filozofijom, teologijom i logikom u svojim se djelima bavio i Juraj Dragišić (1445–1520), franjevac rodом iz Srebrenice. Školovao se u Italiji gdje je proveo većinu života. Bio je profesor filozofije i teologije, obnašao je brojne visoke crkvene funkcije te održavao veze sa znamenitim vladarima i intelektualcima svoga vremena. Neko je vrijeme boravio i u Dubrovniku, aktivno sudjelujući u kulturnom životu grada. Tu je napisao svoje najvažnije djelo *Propheticae solutiones (Proročanska rješenja)* u kojem je stao u obranu Savonarole te održao niz teoloških predavanja o prirodi anđela, na temelju kojih je nastala knjiga *De natura angelica (O anđeoskoj prirodi)* koju je posvetio dubrovačkom Senatu. Pitanjem slobodne ljudske volje bavio se u radu

DELLA MERCATVRA
ET DEL MERCANTE
PERFETTO.

LIBRI QUATTRO

Di M. Benedetto Gotrugli Raueo.

Scritti gia piu di anni CX.
& hora dati in luce.

Vtilisimi ad ogni Mercante.

CON PRIVILEGIO.

IN VINEGIA, all'ELEFANTA.
M D LXXIII.

Naslovnica prvog izdanja djela
Benedikta Kotrulja o vještini
trgovanja objavljenog pod
naslovom *Della mercatura et
del mercante perfetto* u Veneciji
1573. godine

(Izvor fotografije: Zoran Ladić – Ante
Nazor, *Povijest Hrvata: ilustrirana
kronologija*, Zagreb 2003., 131)

Fridericus, de animae regni principe, a autor je i udžbenika iz logike *Artis dialecticaes praecepta vetera et nova*.

Šibenčanin Ivan Polikarp Severitan (1472. – oko 1530) većinu je života proveo u Italiji, ali je jedno vrijeme u rodnom gradu bio učitelj u komunalnoj školi. Pisao je pjesme te se bavio filozofijom, teologijom i poviješću. Napisao je dva epa te politološko-filozofsku raspravu *Monoregia (Samovlada)*, u kojoj govori o tome kakvi bi trebali biti suvremeni vladar i dobro uređena država. Sastavio je i gramatički priručnik te napisao knjigu komentara Donatove gramatike i *Disticha Catonis*. Gramatikom se bavio i Trogiranin Šimun Aretofil koji je u Veneciji 1527. godine objavio malu gramatiku latinskog jezika *Regulae grammatices (Gramatička pravila)*, jednostavnu i sažetu početnicu za usvajanje osnova latinskog jezika.

Fran Trankvil Andreis (1490–1571) također je, u dijalogu *Sula (Sylla)*, pisao o temi vladara i privatnog života, dok je u *Dijalogu o tome treba li se baviti filozofijom (Dialogus philosophandumne sit)* zastupao mišljenje da su učenje i spoznavanje potrebni radi oplemenjivanja duše, nasuprot hedonističkom načinu života. Uz raspravu o duši, u tekstu se nalaze i opisi anatomije i fiziologije ljudskog tijela.

Prirodnim znanostima i medicinom bavio se Zadraniin Federik Grisogono (1472–1538). U Padovi je stekao doktorat filozofije i medicine, a zatim je jednu godinu na istom sveučilištu bio profesor astrologije i matematike. Svoja je predavanja objavio u knjizi *Astronomsko zrcalo (Speculum astronomicum, 1507)*. U njoj su, uz govor s autobiografskim elementima, objavljene rasprave o Aristotelovom učenju o uzročnosti, zatim o aritmetici, cjelovitosti glazbe i astrologiji te njegovi komentari Euklidovih geometrijskih principa. Poglavlje koje je posvetio glazbi najstariji je objavljeni rad nekog hrvatskog autora o glazbenoj teoriji i estetici. Po povratku u Zadar radio je kao gradski liječnik, a bavio se i astrologijom, koju je pokušao povezati s medicinskom praksom. Njegovi su znanstveni interesi bili brojni, pa je tako proučavao epidemijske bolesti i načine njihova liječenja u Dalmaciji, bavio se pitanjem uzroka plime i oseke, ali i filozofskim temama o ljudskoj sreći i savršenosti, a traktate o tim pitanjima objavio je pod zajedničkim nazivom *De modo collegiandi, pronosticandi et curandi febres, necnon de humana felicitate ac denique de fluxu et refluxu maris* (Venecija 1528).

Školstvo

Gospodarski i upravni razvoj gradova podrazumijevao je potrebu za većim brojem pismenog stanovništva, pa od početka 14. stoljeća osim samostanskih i kaptolskih škola, jedinih mjesta gdje su se dotad stjecale elementarna pismenost i poduka, djeluju i javne gradske škole. Najviše izvora iz kojih možemo nešto saznati o toj vrsti školstva sačuvano je za gradove na jadranskoj obali, ali javne su gradske škole postojale i u gradskim središtima sjeverne Hrvatske.

Od sredine 15. stoljeća gradske su vlasti počele ulagati više napora kako bi u komuni uz ostale plaćene službenike (liječnik, kancelar, notar) uvijek bio i jedan učitelj. U Dubrovniku je učitelje imenovalo Vijeće umoljenih ili Malo vijeće, a u gradovima Dalmacije mletački knez, ali su komunalna vijeća knezu mogla predložiti učitelja. Učitelji su se uglavnom imenovali na period od dvije godine, a ako su željeli ostati duže, morali su od komunalnog vijeća zatražiti produljenje ugovora. Neki su učitelji odlazili i prije isteka roka, uglavnom kada bi dobili bolju ponudu za posao, što je najčešće značilo višu plaću. Dodatni iznos novca s obzirom na stupanj poduke učitelji su dobivali i od učenika. Ta je praksa ostala u svim dalmatinskim komunama tijekom 15. i 16. stoljeća, osim u Dubrovniku, gdje je plaća gradskog učitelja bila veća nego u gradovima pod mletačkom vlašću. U 15. stoljeću i u prvoj polovici 16. stoljeća većina imenovanih komunalnih učitelja bila je iz Italije, a samo manji broj njih bili su lokalni ljudi, bilo svećenici bilo laici koji su studirali u Italiji, a zatim se vratili u svoje gradove. Tako je primjerice rektor gradske škole u Dubrovniku u dva navrata bio pjesnik Ilija Crijević, dok je Toma Niger prije svoje crkvene i diplomatske karijere bio učitelj u Hvaru i Splitu, a njegov brat Kristofor Niger u Splitu i Zadru. U Šibeniku je jedno vrijeme kao učitelj radio i Ivan Polikarp Severitan.

Pohađanje škole nije bila obaveza, ali su gradske vlasti plemićima i građanima savjetovale, pa ih čak i prisiljavale, da šalju svoje sinove u gradske škole. Kako bi se borila protiv nepismenosti, dubrovačka je vlada 1455. godine donijela odluku da nijedan plemić ne može biti na nekoj funkciji u gradu ili izvan njega ako ne zna čitati i pisati. Gradska vijeća dalmatinskih komuna takvu su odluku donijela tek sredinom 16. stoljeća.

U arhivskim dokumentima nema preciznih podataka o školskom programu, a pretpostavlja se da je uglavnom ovisio o sposobnostima i znanju učitelja. Odluke komunalnih vijeća vezane uz imenovanje učitelja uglavnom spominju da se od njih očekivalo da podučavaju *Donatum*,¹ *virtutes et bonos mores*, dakle uz čitanje i pisanje trebali su kod učenika razviti i vrline. Promjene u kvaliteti izobrazbe uočavaju se od sredine 15. do sredine 16. stoljeća, kada na mjesto komunalnih učitelja počinju dolaziti školovani talijanski humanisti. Oni osim poduke u latinskoj gramatici u program uvode i nove discipline poput retorike, povijesti i pjesništva, koje su bile dio novog obrazovnog principa *studia humanitatis*.

Osobit značaj u razvoju školstva i humanizma u Dubrovniku i Dalmaciji imala su trojica talijanskih humanista i učitelja. Prvi od njih, Filip de Diversis, rodom iz Luce, ali školovan u Veneciji u kojoj je živio i radio gotovo cijeloga života, došao je na poziv dubrovačke vlade u Dubrovnik 1434. godine da bi, prema njegovim riječima, »podučavao mladiće i momčiće znanosti i uljudnom ponašanju, što im je poprilično nedostajalo i kamo sreće da i danas mnogima ne nedostaje«. ² Nezadovoljan statusom komunalne škole kakvu je zatekao u Dubrovniku, De Diversis je od dubrovačkih vlasti zatražio da izvrše neke promjene. Tako se njegovim zalaganjem 1435. godine za školu osigurao trajni smještaj u dvokatnici u centru grada. Iste je godine, vjerojatno na njegov poticaj, Veliko vijeće izglasalo *Ordo pro magistris scholarum et scolaribus*. Tom je odredbom dubrovačka škola podijeljena na dva stupnja, niži u

¹ Elije Donat je latinski gramatičar iz 4. stoljeća. Pod imenom *Donat* bila je poznata njegova gramatika koja se koristila u školama u srednjem vijeku. Njezin prvi dio *Ars minor* o osam dijelova govora služio je početnicima, dok se drugi dio *Ars Maior* koristio za viši stupanj poduke.

² F. de Diversis, *Opis Dubrovnika*, 56=151.

kojem su se trebali podučavati osnovna pismenost i računanje te viši u kojem bi se učenicima davao viši stupanj izobrazbe u gramatici i drugim znanjima i umijećima. Ta je odluka ostala na snazi i nakon odlaska De Diversisa iz Dubrovnika 1441. godine kada je, nakon višegodišnjeg neslaganja s dubrovačkom vladom zbog visine plaće te učestalog izbjivanja iz grada, podnio ostavku te se vratio u Veneciju. No prije odlaska, De Diversis je 1440. godine napisao djelo *Opis slavnoga grada Dubrovnika (Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclitae civitatis Ragusii)* u kojem je opisao položaj, građevine, političko uređenje i uopće način života u gradu toga vremena te tako hrvatskoj historiografiji ostavio jedan od najvažnijih narativnih izvora za povijest Dubrovnika.

Za razliku od De Diversisa, koji je inače bio osrednji humanist i kojemu je slavu donijela njegova kratka dubrovačka epizoda zahvaljujući *Opisu Dubrovnika*, Tideo Acciarini na istočnu je obalu Jadrana došao s već izgrađenim ugledom dobrog humanista, pjesnika i iskusnog učitelja. Rođen je u Markama oko 1430. godine, a nakon završenog humanističkog školovanja bio je učitelj u rodnom kraju. Kretao se u humanističkom krugu Eneje Silvija Piccolominija, pa je preko njega i njegovih prijatelja uspostavio kontakte koji su ga odveli na istočnu obalu Jadrana, gdje je kao učitelj boravio oko dvadeset godina. U Dalmaciji je Acciarini najprije bio učitelj u Splitu, sigurno od 1469. do 1471. godine, a moguće već i ranije. O ugledu koji je uživao u gradu svjedoče dokumenti u kojima ga se naziva *praestans et eruditissimus, egregius et doctissimus rector scholarum*.³ Acciarini je u Splitu bio učitelj mladom Marku Maruliću, čiji se spisateljski talent počinje razvijati upravo u školskim klupama. Marulić je vjerojatno na Acciarinijev poticaj napisao pohvalnicu na latinskom jeziku šibenskom pjesniku i humanistu Jurju Šižgoriću, Acciarinijevu prijatelju i korespondentu, koju je ovaj uvrstio u svoju zbirku pjesama *Tri knjige elegija i pjesama*. Osim Marulićeve pohvalnice u zbirci se nalazi i Šižgorićeva pjesma posvećena Acciariniju kao i njegov odgovor u epistolarnoj formi, čime je osvjedočeno njihovo prijateljstvo i uzajamno poštovanje. Nakon Splita, Acciarini je kratko vrijeme bio učitelj u Zadru, a zatim od 1477. do 1480. u Dubrovniku. Tu je, među ostalima, bio učitelj i Iliji Crijeviću, Ludoviku Crijeviću Tuberonu, Karlu Puciću, Luki i Jakovu Buniću te Ivanu Gučetiću pa je tako utjecao na formiranje čitave jedne generacije dubrovačkih latinista.

Još jedan »dugovječni« talijanski učitelj u Dalmaciji bio je Padovanac Paladije Fusko, koji je u Trogiru i Zadru živio i radio gotovo četrdeset godina. Fusko je u Trogiru na mjesto rektora u komunalnoj školi stigao 1480. godine na poziv svojeg prijatelja Koriolana Čipika. Godine 1493. prešao je u Zadar, gdje je ostao do 1516. godine. Ondje je, osim što je bio rektor škole, radio i kao bilježnik za krivične parnice. Za boravka u Zadru Fusko je napisao svoj geografski spis *Opis obale Ilirika (De situ orae Illyrici)*, u kojem je podatke donio na temelju onoga što je sam vidio ili čuo, ali je citirao i antičke autore, ponavljajući pritom i njihove greške.

Nastavak školovanja je za stanovnike gradova pod mletačkom vlašću u pravilu značio odlazak na studij u Padovu jer je to sveučilište od početka 15. stoljeća bilo državno sveučilište Mletačke Republike te je, pod prijetnjom kazne, bilo obavezan izbor za sve mletačke podanike. No Padovansko je sveučilište i prije toga bilo visokoškolsko mjesto kojemu je gravitirao najveći broj studenata iz svih hrvatskih

³ Državni arhiv u Zadru, Općina Split, kut. 14, sv. 30, sv. 3, fol. 247/2, fol. 318.

krajeva. Početak visokoškolskog obrazovanja na tlu Hrvatske vezan je uz Zadar, u kojem je 1396. godine dominikanska samostanska škola dignuta na razinu generalnog učilišta. O radu tog učilišta tijekom 15. stoljeća ima vrlo malo podataka, a jedno je vrijeme i prestalo s radom te je obnovljeno 1495. godine. Generalno učilište sastojalo se od filozofskog i teološkog fakulteta, imalo je međunarodni karakter, a osim pripadnicima dominikanskog reda bilo je otvoreno i članovima drugih crkvenih redova, biskupijskim klericima, ali i laicima.

Razvoj likovnog stvaralaštva od kraja 14. do sredine 16. stoljeća

U razvijenom i kasnom srednjem vijeku geografski i politički odijeljena područja današnje Hrvatske, kontinentalna Hrvatska i Slavonija te Dalmacija i Istra, bila su slabo povezana. Glavni prometni pravci tekli su starim rimskim cestama koje su uglavnom obnavljane i održavane na mjestima povezivanja važnih političkih, crkvenih i trgovinskih središta, primjerice biskupskog Zagreba i središta političke i crkvene moći u Ugarskoj te Beča i talijanskih zemalja. Razvijeni srednjovjekovni gradovi hrvatske obale Jadrana, na potezu od Poreča do Kotora, sustavom pomorskih prometnih veza osobito su snažno komunicirali s lukama Sredozemlja, posebice lukama apeninske obale Jadrana i osobito Venecijom, dok je komunikaciju prema unutrašnjosti otežavala prirodna granica Dinarida. Osim geografskih faktora, komunikaciju između pojedinih dijelova hrvatskog prostora od druge su polovine 15. stoljeća otežavali i Osmanlije koji su prodirali u dubinu hrvatskog teritorija prijeteci jednako tvrdim gradovima u unutrašnjosti i obalnim gradskim komunama kao i seoskom stanovništvu. Drugi element nesigurnosti bile su učestale epidemije kuge koja je uzrokovala veliki pomor stanovništva, a prenosili su je trgovci, vojnici i hodočasnici. No, usprkos svemu tome, promet ljudi i roba tijekom čitavog tog razdoblja neprekinuto je tekao, omogućujući stalnu razmjenu dobara te kulturnih i umjetničkih tekovina.

Postojećim su prometnim pravcima, iz središta kojima su pojedine hrvatske regije povijesno gravitirale, putovali i mnogi obrtnici i vrsni majstori različitih zanimanja. Oni su u razne udaljene sredine Hrvatske prenosili tehničke vještine i stilska rješenja iz kulturnih središta u kojima su stasali ili samo privremeno boravili, čime su obogatili hrvatsku obrtničku i umjetničku baštinu. Osim toga, postojao je i direktan import umjetničkih predmeta ili predmeta umjetničkog obrta koji su naručivani u stranim središtima, u poznatim majstorskim radionicama. Za razliku od ranijeg razdoblja kada su poticaji za nastanak umjetnina dolazili iz redova izuzetno bogatih svjetovnih i duhovnih pojedinaca ili ustanova, prema koncu srednjega vijeka naručitelji različitih umjetničkih djela u hrvatskim krajevima bili su sve brojniji te su pripadali različitim slojevima društva. Uz predstavnike crkvene hijerarhije, pojedinih crkava i samostana, sve se češće od razvijenoga srednjeg vijeka ističu i bogate svjetovne osobe, plemstvo i bogato građanstvo, te religiozne i profesionalne bratovštine. Pripadnici plemstva su, pritisnuti ratnom opasnošću ili osobnim razlozima, migrirali prema obali ili sjevernim dijelovima Hrvatske i integrirajući se u novoj sredini ulagali u stvaranje poneke vrijedne građevine ili umjetnine. O sličnim

sudbinama svjedoče mnoge onovremene isprave, nerijetko zapisane u bilježničkim kancelarijama primorskih komuna ili kontinentalnih gradova. Primjerice, koncem 15. st. rapski notari bilježe niz podataka o bogatoj hrvatskoj plemkinji Magdaleni Budrišić koja se nakon pogibije muža Ivana Babonića pred osmanskom prijetnjom iz roditeljskog doma u Lici sklonila na otok Rab te, potaknuta zasigurno i slabim zdravljem, uložila bogatstvo u uređenje samostana sv. Antuna opata koji su franjevci trećoreci iz Like osnovali na rapskom Kaldancu.

Za unutrašnjost, zbog kasnijeg osmanskog pustošenja i uništavanja arhivske građe, o djelatnosti majstora, njihovu kretanju i preuzimanju stilskih utjecaja kao i o naručiteljima, možemo govoriti uglavnom na temelju vrlo fragmentarne građe i sačuvane umjetničke baštine. Nasuprot tomu, za područje Istre, Kvarnera te ostatka istočnojadranskog prostora raspoložemo s više izvora te se može podosta zaključiti o promjeni statusa i cijenjenosti pojedinih obrtničkih i umjetničkih zanimanja. Općenito gledano, u cijelom srednjem vijeku nisu postojale pravne norme koje bi zanimanjima koja danas imaju priznati status umjetnosti davala neko posebno mjesto u sustavu srednjovjekovnih zanimanja. U općoj podjeli rada zauzimala su kao manualna zanimanja niži status od nekih drugih, intelektualnih profesija, kao što su bili bilježnici, pravnici, učitelji, liječnici i ljekarnici. Ali o tome da su ih suvremenici ipak cijenili kao iznimna, u odnosu na neka druga obrtnička zanimanja, svjedoče mnogi sačuvani ugovori u kojima naručitelji iskazuju uvažavanje umijeća pojedinih majstora. Ugovori i donekle oporuke donose brojne podatke o građevinskim, kiparskim i slikarskim radovima koji su zbog skupoće materijala i dugotrajnosti izrade dosizali visoke cijene, a ujedno govore i o umjetničkim i kulturnim dosezima sredina te, osim o sve većem društvenom uvažavanju majstora graditelja, kipara, zlatara i slikara, i o postupnom porastu njihove samosvijesti. Za 14. stoljeće mnogi ugovori i oporuke sačuvani su posebice na području Dubrovnika i Zadra, dok je u 15. i 16. stoljeću veća količina ugovora i oporuka zabilježena i u ostalim istočnojadranskim komunama i mjestima, kao i u gradovima sjeverne Hrvatske, posebice zagrebačkom Kaptolu i Gradecu. Treba istaknuti činjenicu da se tek dio majstora koji se spominje u pisanim vrelima može dovesti u vezu s danas sačuvanim građevinama i umjetninama. Tu uvelike pomažu i pojedini zapisi na sačuvanim djelima sa spomenom imena drvorezbara, slikara ili kipara, kao što je, primjerice, slučaj sa sjedalima zagrebačke katedrale koja su nastala »vještinom i umijećem majstora Petra, slikara i kipara, i Nikole stolara«. ⁴ No ipak za velik dio sačuvanih djela autori nisu poznati te se ona s pojedinim poznatim umjetničkim imenima, stranim i domaćim, mogu dovesti u vezu tek na temelju stilske i ikonografske analize.

* * *

Kada je riječ o slikarstvu na istočnoj obali Jadrana, ono se u čitavom srednjem vijeku uvelike oslanjalo na dostignuća s područja Apeninskog poluotoka, posebno Venecije. Premda izvori iznimno rijetko bilježe pojedine domaće slikare, nesumnjivo je znatan broj takvih majstora-slikara djelovao u primorskim komunama već koncem 13. i u prvim desetljećima 14. stoljeća. O njihovoj djelatnosti svjedoče brojne slike rađene u maniri adriobizantizma, osebujnog spoja onovremenog mletačkog i

⁴ Jelja Dobronić, *Renesansa u Zagrebu*, Zagreb 1994., 92–93.

bizantskog slikarstva. Od sredine do konca 14. stoljeća slikarsku djelatnost obilježila je radionica mletačkog majstora Paola Veneziana, koji je osobito mnogo radio u Dubrovniku i Zadru, ali i u mnogim drugim istočnojadranskim komunama na širokom potezu od Krka i Raba do Kotora povezujući u svojim djelima mletački slikarski izraz, bizantsku ikonografiju te naglašenu gotičku osjećajnost. Unoseći novine u slikarstvo istočne obale Jadrana utjecao je na oblikovanje sljedeće generacije stranih i domaćih majstora koji su djelovali na hrvatskoj obali, a koji se stilskim i ikonografskim posebnostima izdvajaju od ostatka mletačkog slikarstva toga doba. Niz majstora slikarskoga zanata, pripadnika upravo te generacije, u suvremenoj se hrvatskoj povijesti umjetnosti svrstava pod zajednički nazivnik »dalmatinske slikarske škole«, a među njima se ističu iznimni pojedinci i njihove radionice. Radovi jedne od najzreljih umjetničkih ličnosti te škole, Blaža Jurjeva Trogirana, među kojima su korčulanski poliptih (1430) i poliptih iz crkve sv. Jakova na Čiovu (1436), s gotički izduženim likovima svetaca na zlatnim pozadinama unutar elegantno izrezbarenog drvenog okvira, stilski pripadaju internacionalnoj gotici, a u ikonografiji odražavaju potrebe lokalne zajednice pritisnute ratovima, nedaćama i bolestima. Nešto kasnijem vremenu, sredini 15. st., pripada ugljanski poliptih s nizom svetaca unutar raskošno rezbarenog gotičkog okvira, koji vjerojatno nastaje kao plod suradnje slikara Dujma Vuškovića iz Splita i Ivana Petrova iz Milana.

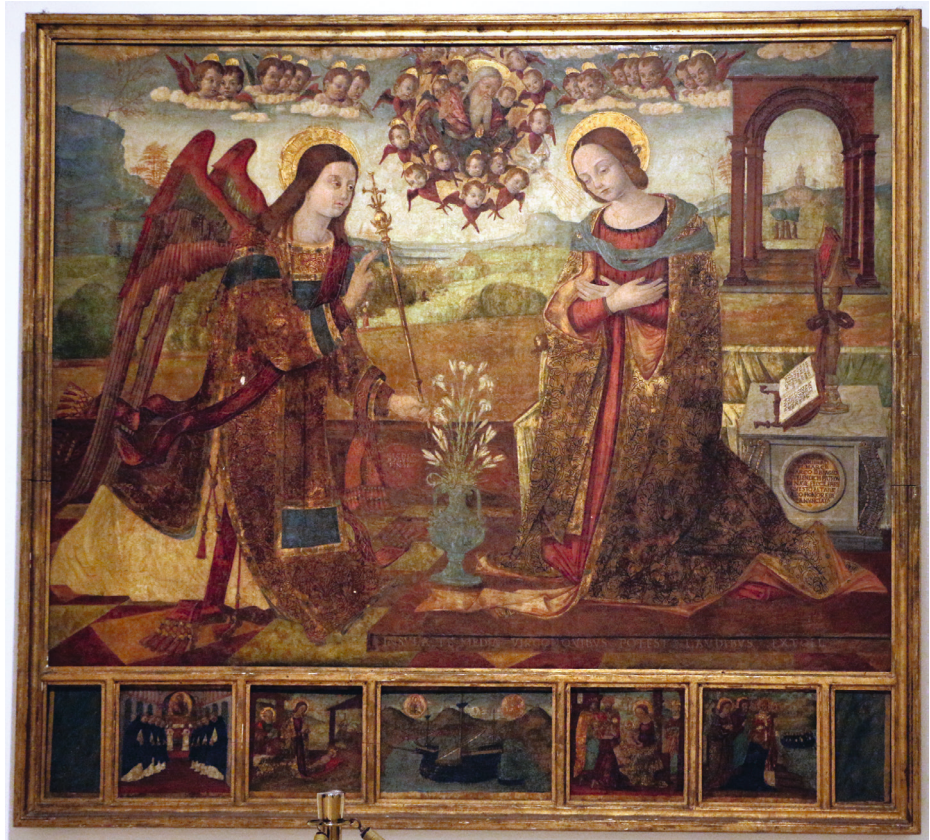
Vodeći majstori »dalmatinske škole« djelovali su često u više gradova, a najveće narudžbe ostvarivale su se na području najvećih komunalnih središta, osobito u Zadru i Dubrovniku. U Zadru u drugoj polovici 15. st. djeluju domaći majstori Juraj Ćulinović, skradinski slikar školovan u Padovi, te zadarski slikar i svećenik Petar Jordanić, kao i braća Carlo i Vittore Crivelli iz Venecije. Bilježnička vrela s područja Dubrovnika već u drugoj polovici 14. st. bilježe imena majstora slikara koji rade u radionici majstora štitara Francesca di Nanija, gdje se oblikuju i prve poznate domaće slikarske obitelji, Druškovići i Ivanovići. U prvoj polovici 15. stoljeća ondje zatječemo i Blaža Jurjeva Trogirana, a sredinom istog stoljeća više iznimnih slikarskih

Blaž Jurjev Trogirani, poliptih s prikazom Bogorodice s Djetetom i svecima iz benediktinske crkve sv. Ivana Krstitelja u Trogiru

Trogirski benediktinci naručili su izradu slike 1434. godine, a majstor Blaž Jurjev dovršio ju je vjerojatno nekoliko godina kasnije. Nekoliko mjeseci prije narudžbe poliptiha Trogir je poharala kuga, a uskoro je uslijedila i osmanska opsada trogirskog distrikta. Blažev poliptih predstavlja rani primjer ikonografske teme *Sacra Conversazione*. Pored središnje figure Bogorodice s Djetetom prikazan je niz svetaca univerzalnog i lokalnog karaktera: sv. Dujam, sv. Benedikt, sv. Mihovil Arkandeo, sv. Ivan Krstitelj, sv. Jeronim te sv. Ivan Trogirski. (Izvor fotografije: Zoran Ladić – Ante Nazor, *Povijest Hrvata: ilustrirana kronologija*, Zagreb 2003., 131)

Oltarna slika sa središnjim prizorom *Navještenja* koju je 1513. naslikao Nikola Božidarević za lopudsku crkvu sv. Nikole, prema narudžbi pomorskog kapetana Marka Kolendića (Muzej dominikanskog samostana u Dubrovniku)

Božidarevićeva je slika suzdržano i racionalno ostvarenje, nalik sredini u kojoj je nastala – Dubrovniku s početka 16. stoljeća, čija su stabilnost i bogatstvo počivali na političkoj odmjerenosti prema okolnom svijetu i na razgranatoj trgovini s iznimnim posredničkim položajem između Osmanskoga Carstva i europskoga kršćanskog Sredozemlja. Riječ je o slici zavjetne namjene, koja u kružnom polju na Bogorodičinu klecalu nosi zavjetni natpis, a na središnjem polju predele portret karake kapetana Marka Kolendića u lopudskom zaljevu uz koju su u medaljonima likovi sv. Nikole i Bogorodice s Djetetom. Na ostalim poljima nižu se prizori iz Kristova života te prizori iz života lopudske dominikanske zajednice; na jednom prizoru je i portret donatora u klečećem položaju. (Izvor fotografije: Zoran Ladić – Ante Nazor, *Povijest Hrvata: ilustrirana kronologija*, Zagreb 2003., 149)

majstora, od kojih i Kotorane Mateja Junčića i Lovru Dobričevića Marinova koji samostalno ostvaruju niz djela, a surađuju u izradi velikog poliptiha sa središnjim prizorom Kristova krštenja, rađenog prema narudžbi dubrovačkih dominikanaca. U drugoj polovici 15. st. i prvim desetljećima 16. st. nastaju i najljepši primjeri dubrovačkog ranorenesansnog slikarstva na zlatnim pozadinama, djela Nikole Božidarevića, Vicka Dobričevića i Mihajla Hamzića, rađena prema narudžbama bogatih redovničkih zajednica, dubrovačkih plemića, trgovaca i pomoraca, a čija ikonografija odaje zavjetnu namjenu.

Istovremeno s djelatnošću domaćih i stranih majstora koji djeluju neposredno na hrvatskoj obali nabavljaju se brojna djela naručivana direktno u radionicama poznatih majstora u Italiji, ponajviše u Veneciji. Tako danas mnoge crkve i samostani čuvaju iznimne primjere Carpacciove, Tizianove, Veroneseove i Tintorettove slikarske radionice, izradene prema zahtjevima lokalnih naručitelja. U stilska rješenja definirana na području Venecije unose se pritom, prema zahtjevima lokalnih naručitelja, lokalni sveci i patroni. Neke od najljepših primjera takvog slikarstva predstavlja poliptih za oltar sv. Martina u Zadru, rađen za katedralu sv. Stošije u posljednjem desetljeću 15. stoljeća u radionici Vittorea Carpaccia. Taj je poliptih izrađen prema narudžbi zadarskog kanonika i notara Martina Mladošića, a uz likove svetaca važnih za zadarsku komunu prikazan je i lik donatora. Portretiran je u prirodnoj veličini, u središnjem gornjem polju, u klečećem položaju ispred lika sv. Jeronima kojeg je upravo tada humanistički krug kojem je pripadao i sam naručitelj poliptiha isticao kao zaštitnika Dalmacije. Isti je naručitelj u svojoj oporuci iz 1493. naložio isplatu određenog novčanog iznosa drvorezbaru Ivanu Korčulaninu, podrijetlom iz Venecije, tada

stanovniku Zadra, i to za izradu drvenog okvira vjerojatno za isti poliptih. Sličan primjer nastao je i na području Splitske komune, gdje je za trajanja snažnih borbi za obranu kliške utvrde od osmanskih nasrtaja koncem 15. st. nabavljena slika venecijanskog slikara Benedetta Diane, nastala vjerojatno prema želji splitskog patricija i protuosmanlijskog borca Janka Albertija, člana splitske bratovštine sv. Antuna na Poljudu u Splitu. Na njoj su u okviru ikonografske teme *Mater misericordiae*, koja je od pojave Crne smrti sredinom 14. st. postala široko prihvaćenom u okvirima zavjetnog slikarstva, uz svece zaštitnike u skupini članova bratovštine ponizno okupljenih ispod Bogorodičina plašta vjerojatno prikazani Janko Alberti i njegova supruga.

Spomenuti primjeri zavjetnih slika ukazuju na to da su njihovi naručitelji često bili bogatiji pojedinci koji su samostalno ili djelujući unutar pojedine bratovštine dali vrijednu donaciju za nastanak nekog slikarskog djela. Takve su slike obično isticale lik nekog sveca zaštitnika, vrlo često Djevicu Mariju u pratnji pojedinih svetaca specijaliziranih za zaštitu od bolesti i drugih nevolja. U vrijeme čestih kužnih epidemija, gladi i ratova služile su vjernicima kao utjeha i neka vrsta posrednika između njih i Boga. Moglo bi se čak reći da su gotovo sve slike koje su nastale u istočnojadranskim komunama u doba razvijenog i kasnog srednjovjekovlja u okviru crkvenih ustanova, bez obzira na to je li poticaj za njihov nastanak došao od nekog pojedinca, skupine vjernika ili klera, imale određenu zavjetnu ulogu. Bogatije narudžbe urodile su raskošnim zavjetnim poliptisima kakav je, primjerice, poliptih jednog od istaknutijih predstavnika »dalmatinske škole«, šibenskog slikara Nikole Vladanova, izrađen za šibensku bratovštinsku crkvu sv. Grgura u trećem desetljeću 15. st. Nasuprot takvim primjerima, čiji je nastanak često dokumentiran i u suvremenim pisanim vrelima, stoje slike anonimnih majstora, vrlo često pomorske ikonografije, koje naručuju pomorski kapetani i vlasnici brodova koji se obraćaju svecu kako bi iskazali zahvalnost na učinjenoj milosti ili izbjegli pogibiju na nekom dalekom pomorskom putovanju. No, iako su takve slike zasigurno postojale i u kasnom srednjovjekovlju, do danas su se sačuvali tek primjeri iz kasnijih stoljeća koji ukazuju na dugotrajnu i bogatu tradiciju takvoga slikarstva. Neposrednu potvrdu postojanja slika anonimnih autora, skromnijih umjetničkih dosega, koje naručuju svi slojevi društva istočnojadranskih komuna, pružaju kasnosrednjovjekovni inventari. Primjer takvih inventara predstavljaju popisi dobara preminulih Zadrana koji svjedoče da su u 14. i 15. stoljeću, osim crkava i samostana, slike naručivali svi zadarski stanovnici, jednako pripadnici patricijata kao i trgovci i obrtnici, što govori o visokoj razini razvoja likovne kulture u samome gradu, kao i o tome da uživanje u umjetničkim djelima unutar privatnih prostora nije bilo privilegij viših društvenih slojeva. Takve su slike zasigurno bile sakralne tematike i imale su zavjetnu namjenu te su služile intimnom iskazivanju pobožnosti. U kvalitativnom smislu vjerojatno se radi o slikama niže umjetničke vrijednosti, koje zasigurno nisu dosezale visoke cijene, pa dosljedno odredbama komunalnih statuta ugovori o njihovoj izradi nisu ni trebali biti bilježeni. Razlog njihovu nespominjanju u ugovorima zasigurno leži i u činjenici da su postojali majstori slikari koji su svoja već gotova djela izlagali u dućanima i ondje ih neposredno prodavali po pristupačnim cijenama.

Usporedo s razvojem slikarstva na istočnoj obali Jadrana razvija se i kiparstvo, koje je zahvaljujući dugotrajnoj tradiciji toga zanimanja na našoj obali iznjedrilo mnoga domaća imena. Kipari su djelovali u okvirima dominantnih umjetničkih struja, a zahvaljujući velikoj potražnji za njihovim zanimanjem (na hrvatskoj obali tada se kontinuirano grade i uređuju sakralne i svjetovne građevine) bili su izuzetno pokretljivi

te su nerijetko svoj izraz oblikovali u nekoj od stranih kiparskih radionica. Najviše se skulptura u kasnom srednjovjekovlju radilo u kamenu, ali je do danas sačuvan i niz kiparskih ostvarenja i raskošnog crkvenog namještaja u drvu. Tako, u vrijeme već afirmiranog gotičkog izraza, nastaje niz Bogorodica u bojanom drvu, mletački majstor Matija Moronzon tijekom prve polovice 15. st. radi korska sjedala u zadarskoj katedrali, domaći majstor Ivan Budislavić se 1439. obvezuje izraditi korska sjedala trogirске katedrale, u drugoj polovici 15. st. svećenik i kipar iz Splita Juraj Petrović oblikuje izražajna drvena raspela. Kamenoklesarstvo je u primorju izuzetno razvijeno te se u pojedinim komunama javljaju obitelji, kao što su npr. korčulanski Andrijići, koje se u više generacija bave tim zanimanjem. Ne iznenađuje da su gradske sredine s velikim brojem majstora povremeno iznjedrile i poneku iznimnu osobnost koja doseže visoku umjetničku razinu i inventivnost. Nesumnjivo se tako pojavila Jurja Dalmatinca kao najizrazitijeg predstavnika hrvatske gotičko-renesansne skulpture može objasniti s jedne strane postojanjem dugotrajne kamenoklesarske tradicije na hrvatskoj obali te s druge strane velikom pokretljivošću majstora toga zanimanja, koji stječu znanja i vještine u različitim majstorskim radionicama širom Sredozemlja. Njegov niz portretnih glava na fasadi šibenske katedrale sv. Jakova, skulptorski bogato izvedena krstionica iste katedrale, kapela i oltar sv. Staša u splitskoj katedrali, kapela sv. Arnira u sklopu samostana benediktinki te plastički bogato ukrašen dvorišni portal velike Papalićeve palače u Splitu govore u prilog posebnosti njegova stilskog izraza te visokom stupnju organiziranosti njegove radionice, koja je bila kadar izvesti niz kamenoklesarskih radova za brojne crkvene i svjetovne naručitelje. Upravo su se majstori kamenoklesari, poput Ivana Duknovića, našli u skupini hrvatskih umjetnika koji su djelovali na jednom od rijetkih integrativnih središta humanizma Srednje Europe – dvoru Matijaša Korvina u Budimu – odakle su se nakon upoznavanja sa suvremenim umjetničkim tokovima vraćali u svoje sredine unoseći u njih nova stilska i ikonografska rješenja. Kao jedan od rezultata susreta i stjecanja iskustava u višenacionalnoj sredini nastaje jedan od najljepših primjera hrvatske i europske renesansne kiparske umjetnosti – kapela blaženog Ivana Trogirskoga unutar trogirске katedrale, rađena na osnovi projekta suradnika i nastavljača Jurja Dalmatinca na gradnji šibenske katedrale, Nikole Firentinca. Na izradi te kapele, koja odaje inventivnost jednako u pogledu stila kao i u pogledu ikonografije, surađivala su i dva druga ugledna renesansna kipara, Andrija Aleši i već spomenuti Ivan Duknović. Aleši za razliku od Duknovića nije boravio na Korvinovu dvoru u Budimu, ali je zajedno s Nikolom Firentincem surađivao na izradi pojedinih građevina u talijanskim gradovima, te je stekavši bogato iskustvo postao građaninom Splita i ondje osnovao svoju kiparsku radionicu koja je u razdoblju od 1460. do 1470. uvelike razgranala svoju djelatnost. Radio je u više istočnojadranskih komunama, pa tako i u Rabu po narudžbi biskupa i uglednih patricija koji su svoja bogatstva u to vrijeme dodatno uvećali zahvaljujući snažnom razvoju rapske trgovine. Za istu komunu radio je sredinom 15. stoljeća kamenoklesar Petar Berčić podrijetlom iz hrvatskog Bribira, koji je s Alešijem surađivao u gradnji obiteljske kapele rapskoga patricija Kolana de Cernotta u franjevačkoj crkvi sv. Ivana evanđelista, dok koncem 15. stoljeća graditelj i kipar (*sculptor*) Petar Trogiranin na Komrčaru gradi renesansnu crkvicu s trolisnim pročeljem, prihvaćajući rješenje što ga je primijenio Nikola Firentinac u gradnji šibenske katedrale. Bogato kiparsko iskustvo što ga je stjecao u domaćim radionicama te boravkom na Korvinovu dvoru u Budimu, pretočio je u više kiparskih ostvarenja izrađenih po narudžbi rapskih crkvenih i svjetovnih naručitelja. Već i sumaran pogled na nekolicinu predstavnika gotičke i renesansne

skulpture u Dalmaciji ukazuje na prožetost hrvatske obalne sredine različitim utjecajima te na otvorenost naručitelja prema prihvaćanju dostignuća suvremenog kiparstva, čijim su djelima ukrašavali sakralne, javne i stambene prostore.

Na području graditeljstva na prostoru hrvatske obale u kasnom srednjem vijeku uvelike se primjenjuju rješenja gotičkog graditeljstva susjednog Apeninskog poluotoka, a od druge polovice 15. stoljeća sve se više unose renesansni elementi. U gotovo svim primorskim gradovima uređuju se gradski bedemi, grade se i obnavljaju javne i privatne građevine, arsenali, samostani i crkvene građevine te čitave urbane cjeline (primjerice Pag 1443). Nova graditeljska rješenja ubrzano se šire zahvaljujući prisutnosti velikog broja stranih majstora, ali zahvaljujući snažnom uzletu graditeljstva na hrvatskoj obali djeluju i čitave obitelji lokalnih graditelja. U Zadru u 14. st. djeluje obitelj Bilšić, a tijekom druge polovice 15. st. obitelj graditelja Vidula Ivanova. Sam je Vidul sudjelovao na gradnji i dovršenju zvonika crkve sv. Marije Velike te na gradnji kapele sv. Šimuna uz nju. U Zadru je radio i na samostanu i crkvi sv. Frane, episkopalnom kompleksu, crkvama sv. Nikole i Sv. Spasa, a u Bribiru na crkvi sv. Marije. Obavljao je radove i na privatnim kućama, a njegovi su sinovi tijekom druge polovine 15. st. uvelike razvili graditeljsku djelatnost. Nerijetko su kipari istovremeno djelovali i kao graditelji te *protomagistri*, tj. predstojnici većih gradnji u kojima je sudjelovao veći broj majstora i običnih radnika. U Splitu su u 15. stoljeću neki od majstora koji se spominju kao protomagistri podrijetlom bili s područja Splitske komune (naprimjer Ivan Przetić, Ivan Filipović), a neki su bili stranci ili doseljenici (naprimjer Mihovil Miljajević/Meljavić *habitor Spaleti*, Marko Mahnut iz Zadra). Juraj Dalmatinac je na mjestu predstojnika gradnje šibenske katedrale sv. Jakova naslijedio svoje prethodnike – Bonina di Jacopa iz Milana, Francesca di Giacoma iz Venecije te mletačke majstore Antonia di Pierpaola Busata i Lorenza Pincina – dok je Jurja na tom položaju naslijedio Nikola Firentinac. Svaki od njih unio je poneko vlastito rješenje u tu građevinu, jedan od najznačajnijih spomenika hrvatskog i europskog graditeljstva toga doba. Na temeljima koje su postavili njegovi prethodnici Juraj Dalmatinac je gradio koristeći se u to vrijeme jedinstvenim montažnim sustavom gradnje. Nikola Firentinac je projektirao trolisnu fasadu koja je postala uzorom nizu renesansnih crkava na istočnoj obali Jadrana, primjerice katedrali u Osoru (dovršenoj 1498), jednobrodnoj crkvi Sv. Spasa u Dubrovniku (1521), crkvi sv. Jurja u Pagu te hvarskoj katedrali iz 16. st.

Nezaobilaznu graditeljsku cjelinu čitavog srednjovjekovnog razdoblja koja obuhvaća niz primjera gotičkog i renesansnog graditeljstva predstavlja grad Dubrovnik, čija se urbana cjelina uvelike oblikuje upravo u tom razdoblju. Gotički i renesansni oblici prepliću se na mnogim sakralnim i svjetovnim građevinama, od kojih osobito vrijednost u cjelini i detaljima predstavljaju gradska Vijećnica, Knežev dvor i carinarnica – Divona, građeni u više graditeljskih faza tijekom 15. i 16. st., a u čijoj su gradnji sudjelovali vrsni domaći i strani majstori. Na Kneževu su dvoru osobito zanimljivi skulpturalni ukrasi na kapitelima pročelnih arkada, menzolama svodova trijema i okviru glavnog portala, koje je pod utjecajem renesansnih i humanističkih poimanja, ispreplićući antičke, kršćanske i povijesne motive, izradio kipar Petar Martinov (Pietro di Martino) iz Milana. Jednako kao i u Dubrovniku, i u ostalim istočnojadranskim komunama novi se graditeljski stilovi postupno ugrađuju u postojeće romaničke gradske jezgre. U Splitu se mnoge stare romaničke stambene kuće u 14. i 15. stoljeću pregrađuju te obogaćuju gotičkim detaljima. Od manjeg broja novoizgrađenih gotičkih i gotičko-renesansnih kuća osobito se ističu one bogatih splitskih

Genij-bakljonoša u kapeli blaženog Ivana Trogirskoga u trogirskoj katedrali

Kapela Blaženog Ivana Trogirskoga u trogirskoj katedrali, podignuta najvećim dijelom između 1468. i 1488. te naknadno dopunjavana pojedinim skulpturama, najveći je ranorenesansni arhitektonsko-skulpturalni spomenik u Hrvatskoj s temom Posljednjega suda i motivima Nebeskoga Jeruzalema. Unutar plastično bogato opremljenog prostora nalaze se nizovi vijenaca s raznolikim izborom voća i bilja, 16 velikih skulptura i 145 reljefno prikazanih ljudskih likova među kojima su i geniji-bakljonoše koji izlaze kroz vrata Podzemlja. Rad su većim dijelom Nikole Firentinca i Andrije Alešija, čije su radionice uglavnom izradile i samu kapelu, a možda su dijelom i rad Ivana Duknovića.

obitelji, primjerice velika palača Papalić i palača De Augubio (Dagubio) unutar zidina Dioklecijanove palače, čija organizacija prostora svjedoči o prihvaćanju novih renesansnih normi u organiziranju svakodnevnog životnog prostora po mjeri bogatog stanovnika mediteranskog grada. U Trogiru, na glavnom gradskom trgu, bogata patricijska obitelj Cipico uređuje staru obiteljsku palaču i pritom zapošljava tri najveća majstora trogirске renesanse – N. Firentinca, A. Alešija i I. Duknovića. I ladanjska arhitektura dubrovačkog područja govori podosta o duhu novoga doba te o težnjama elitnih slojeva društva da izdvajanjem iz gradskih zidina u prirodnom okruženju organiziraju svoj životni prostor, koji je često služio kao mjesto okupljanja uglednih pojedinaca i intelektualaca humanističkoga doba. Spomenimo samo Sorkočevićev ljetnikovac na Lapadu (1521), koji jednako u arhitektonskom smislu kao i u dekoraciji prostora predstavlja izniman primjer graditeljstva renesansnog doba.

* * *

Na području Istre susrećemo se s osebujnim spojem sjevernih utjecaja te umjetničkih poticaja koji su dolazili s područja Apeninskog poluotoka. Specifičan spoj različitih utjecaja osjećao se jednako na području pod mletačkom vlašću, kao i u središnjem dijelu poluotoka, gdje je dominantan oblik društvene organizacije pored niza manjih gradova bila seoska zajednica, a koji je od 1374. bio u posjedu obitelji Habsburg. Na području urbanizma u stoljećima razvijenog i kasnog srednjeg vijeka te renesanse zamjetno je oblikovanje niza gradskih cjelina, pri čemu je jedan od najljepših primjera u Istri, ali i na cijeloj hrvatskoj obali, prostrani pravokutni gradski trg u Svetvinčentu.

Na području slikarstva istarsko područje pokazuje posebnost kakvu ne zapažamo na ostatku hrvatske obale, kao ni na području kontinentalne Hrvatske. Već u 14. stoljeću nastaju rani primjeri gotičkog fresko slikarstva, kao što su primjerice freske u Rakotulama, rađene prema narudžbi mletačke patricijske obitelji Barbo iz Motovuna za crkvu sv. Nikole na njihovu posjedu u unutrašnjosti poluotoka. Freske su nesumnjivo djelo stranih, talijanskih majstora, no usprkos njihovoj iznimnoj umjetničkoj vrijednosti nisu imale snažnijeg odjeka u ostalim dijelovima istarskog poluotoka. Usporedo s djelovanjem stranih majstora sve više stvaraju i domaći slikari kao što su oni iz koparske obitelji Clerigin koji u 15. st. rade i na području Oprtlija (crkve sv. Jelene, freske iz oko 1400., i sv. Marije, freske iz 1471).

Uz rane primjere fresaka u pojedinim gradskim crkvama na obali, koji odaju direktne utjecaje susjedne talijanske umjetnosti u pogledu stila i ikonografije, a koje su rađene prema narudžbi predstavnika visoke crkvene hijerarhije, prema koncu 15. stoljeća sve su brojniji primjeri ciklusa fresaka koji nastaju za manje crkvice u manjim gradskim i seoskim sredinama. Neke od ljepših primjera takvih fresaka predstavljaju one u crkvi Sv. Trojstva u Žminju te one iz zborne crkve u Pazinu. Potonje je slike oko 1460. god. izradio strani majstor, koji je, za razliku od majstora fresaka u Rakotulama, vjerojatno pripadao južnotirolskom, briksenškom krugu. Nekoliko desetljeća nakon nastanka fresaka u Žminju i Pazinu, u vrijeme kada tradicija fresko slikarstva u mletačkom dijelu Istre postupno jenjava, nastaju nizovi ciklusa fresaka u unutrašnjosti poluotoka, u crkvama u Bermu, Oprtliju, Dvigradu, Božjem Polju, Hrastovlju, Vranji, Podpeći te u Lovranu na istočnoj istarskoj obali. U tom slavonskom dijelu Istre, za razliku od zapadnoga i južnoga obalnog dijela gdje na freskama

prevladavaju talijanski utjecaji te je primjetan renesansni izraz, dominiraju utjecaji južnotiroolskih radionica kao i oni srednjoeuropske kasne gotike. Autori tih slika uglavnom su anonimni, imena su zabilježena tek rijetkima, primjerice Vincentu i njegovu sinu Ivanu iz Kastva koji su oslikali više manjih lokalnih crkvice, među kojima i jednobrodnu grobljansku crkvu sv. Marije na Škrilinama kraj Berma.

Produkcija fresko slikarstva u unutrašnjem dijelu Istre nastavlja se i u prvoj polovici 16. stoljeća, a kao jedan od rijetkih poznatih domaćih majstora u izvorima se spominje Anton s Padove, podrijetlom iz sela Kašćerge u središnjoj Istri, koji je tijekom 1530-ih u Humu, Oprtlju i Draguču oslikao bratovštinske crkve posvećene sv. Roku, zaštitniku od kuge. Iako su njegove slike, kao i slike nekih drugih majstora koji su djelovali u unutrašnjosti poluotoka, rađene u osnovi na temelju suvremenih predložaka talijanskog renesansnog slikarstva, naivan i sumaran slikarski izraz ukazuje na to da je riječ o provincijskim majstorima koji slobodnom interpretacijom uvriježenih ikonografskih rješenja daju svojim slikama notu izvornosti i životnosti otkrivajući preokupacije lokalnih zajednica pritisnutih oskudicama i čestim epidemijama kuge. Zamjetno je da upravo lokalne bratovštine kao česti naručitelji ciklusa zidnih slika, kao i slika rađenih za crkvene oltare, osim svetaca zaštitnika svojih zajednica biraju i protukužne svece kao što su sv. Sebastijan, sv. Rok i sv. Kristofor. Treba napomenuti da je i u Istri u dotičnom razdoblju, jednako kao i na ostatku istočne obale Jadrana, velik dio slikarskih ostvarenja činio direktan import iz susjednih talijanskih gradova, posebice iz Venecije i sjeverne Italije. Slično je bilo i s kiparstvom, u okviru kojega nastaje niz ostvarenja u skladu s gotičkom tradicijom, često rađenih dlijetom domaćih majstora.

Detalj freske na istočnom zidu crkve sv. Roka u Draguču, podignute početkom 16. stoljeća kao zavjet protiv kuge

Crkvu je freskama ukraasio Anton s Padove. U svetištu je 1537. dovršio veliku fresku s prizorom Navještenja na polukružnom gornjem dijelu zida te nizom svetaca zaštitnika od kuge i bolesti u donjem njegovu dijelu. Ondje su iznad sv. Elizeja, sv. Antuna opata, sv. Blaža i sv. Andrije na istaknutom polju prikazani sv. Fabijan, sv. Rok i sv. Sebastijan.

Općenito gledajući, u 14. stoljeću u gotičkom kiparstvu Istre prevladavaju sredozemni utjecaji, posebice utjecaji Venecije koji dotječu ili direktno iz središta na lagunama ili s područja koje je bilo u sferi venecijanskog utjecaja. Tako pojedini primjeri istarske plastike toga razdoblja, kao što su Madone s Djetetom u Bujama, Svetom Lovreču i Puli, pokazuju utjecaje kiparske obitelji Pisano. Zamjetno je i prihvaćanje nekih ikonografskih rješenja internacionalne gotike, kao što je tzv. gotički tip raspele, primjeri kojega se nalaze na području Kvarnera, u Rijeci, a koji odaju oblikovne utjecaje sjeverne umjetnosti. U usporedbi s prethodnim, 15. stoljeće pokazuje daleko veću zastupljenost sačuvanih spomenika kiparstva, znatniju upotrebu drva te prevladavanje sjevernjačko-kontinentalnog područja utjecaja nad mediteranskim tj. pretežito venecijanskim. No stalno prisutni venecijanski utjecaji primjetni su u nizu primjera skulpture, kao što su poliptih u Puli, oltarno krilo u Umagu, triptih u Bačvi (s početka 16. st.). Visoka razina internacionalnog tzv. mekog stila, zamjetna je na boljunskoj Madoni, importiranoj skulpturi s početka 15. stoljeća, koja je, međutim, ostala usamljenim primjerom toga stila u istarskoj sredini. On je, međutim, u različitim preradama prisutan u nizu lokalnih kiparskih spomenika, ponajprije u više kipova Madona i u nizu figura svetaca zaštitnika. U istom stoljeću zamjetni su dodiri s ljubljanskom radionicom (Madona u Završju) i furlanskom umjetnošću. Uz importirana djela koja naručuju predstavnici crkvene i svjetovne elite, ali prema koncu srednjega vijeka sve više i pripadnici puka udruženi u bratovštine, sve su zastupljenija i djela domaćih radionica koja općenito pokazuju veću grubost obrade materijala. U okvirima drvene skulpture u drugoj polovici 15. stoljeća nastaje najreprezentativnija gotička kiparska umjetnina u Istri, pulski poliptih, djelo nepoznatog majstora vjerojatno s područja Venecije. U istom je stoljeću nastao i niz kamenih kustodija ukrašenih dekorativnim elementima venecijanske gotike, od kojih poneke imaju zabilježena i imena autora (Dominik iz Kopra 1425. izradio je kustodiju u Raklju).

* * *

Osim što su mnogi, u dosadašnjem pregledu spomenuti, domaći i strani majstori djelovali na hrvatskoj obali, mnogi su vrhunski hrvatski majstori djelovali i izvan domovine, ostvarivši prema zahtjevima stranih naručitelja neka od ponajboljih djela renesansne umjetnosti. Ponajviše su djelovali na području talijanskih srednjovjekovnih gradova-država, pa se u znanstvenoj literaturi nazivaju Schiavonima. Među njima se posebice ističu kipari Niccolò dell'Arca te dvojica Vranjanina, Lucijan i Franjo, podrijetlom iz Vrane kraj Zadra. Na mletačkom području u drugoj polovici 15. st. djeluje slikar Bernard Porečanin, a u 16. st., u oblicima visoke renesanse, stvara daroviti Andrija Medulić. Na koncu ovdje promatranog razdoblja djeluje i Julije Klović (1498–1578), minijaturist podrijetlom iz vinodolskog kraja koji, nakon stjecanja temeljne naobrazbe u rodnom kraju, djeluje u Veneciji, Rimu, Padovi i Firenci u službi moćnih vladarskih obitelji i uglednih osoba te dolazi u doticaj s najvećim umjetnicima svoga doba (Michelangelom, Raffaelom, Bruegelom, Vasarijem, Colonom, El Grecom). Njegove minijature, koje u kasnijoj fazi odaju prihvaćanje manirističkog izraza, kolorističkim bogatstvom, kompozicijskim rješenjima te vještinom oblikovanja ornamenta i ljudskoga lika spadaju u sam vrh onodobnog sitnoslikarstva.

Prostor srednjovjekovne Dalmacije i Istre za čitavog je razdoblja srednjega vijeka neprestano održavao veze s neposrednim zaleđem, sa srednjovjekovnom Hrvatskom, ali i s krajevima u udaljenijem kontinentalnom prostoru, sa srednjovjekovnom Slavonijom i Bosnom. O postojanju trajnih gospodarskih i kulturnih veza što su ih utvrđeni hrvatski gradovi u zaleđu održavali s gradovima na obali svjedoči, premda fragmentarna, mnogobrojna pisana i materijalna baština pronađena na području tih utvrda i njihovih podgrađa. Modruš, koji se tijekom čitavog srednjovjekovlja kontinuirano razvijao zahvaljujući položaju na važnoj prometnici, dodatni je poticaj dobio stjecanjem položaja biskupskog sjedišta 1461. godine, otkada se u izvorima spominje kao *civitas*. Na razvijenost obrta i trgovine ukazuju i mnogi obrtnici iz tog kraja koji djeluju na području dalmatinskih komuna. Spomenimo samo majstora Jurja iz Modruša koji 1453. zajedno s Andrijom Alešijem radi na uređenju franjevačkog samostana sv. Eufemije u Kamporu na Rabu.

Sa sve snažnijom osmanskom prisutnošću i odlaskom krbavskog biskupa iz Modruša koncem 15. st. taj utvrđeni grad počinje stagnirati te nikada više nije vratio sjaj i važnost koje je imao u ranijem razdoblju. Na području Modruške biskupije tijekom kasnog srednjovjekovlja kontinuitet života nastavlja i manja trgovišta i naselja, kao što je primjerice Ogulin, koji se u 15. st. razvija kao podgrađe podno snažne srednjovjekovne utvrde s gotičkom kapelom Sv. Križa. Usporedo s djelovanjem Modruške biskupije djelovala je i biskupija sa središtem u Otočcu (1461–1535), gdje se gradi gotička katedrala sv. Nikole.

Južno od Velebita razvile su se srednjovjekovne utvrde Ostrovica i Bribir, obje u posjedu moćne hrvatske obitelji Bribirskih. Za razliku od Ostrovice, na području Bribira pronađeno je više materijalnih ostataka koji ukazuju na razvijenost utvrde i grada koji se razvijao unutar nje, poput importiranih predmeta svakodnevne upotrebe, primjerice keramičkog i staklenog posuđa talijanske i katalonske proizvodnje, koji potvrđuju postojanje razgranatih veza hrvatskih velikaša Bribirskih s tadašnjim europskim kulturnim i trgovačkim središtima. O materijalnom bogatstvu te obitelji svjedoči i oporučna ostavština koju je 1346. Pavao II. Bribirski ostavio franjevačkoj crkvi sv. Marije, gdje se nalazila i grobnica njegove obitelji. Među mnogobrojnim darovanim predmetima spominju se i veliki srebrni pozlaćeni križ, pozlaćena ikona od srebra, brojni drugi srebrni predmeti, mnogo bogato urešenog crkvenog ruha i niz liturgijskih predmeta te niz knjiga. Zahvaljujući skrbi Bribirskih franjevački samostan s crkvom sv. Marije bio je kontinuirano dograđivan od vremena izgradnje početkom 14. st. sve do konca 15. st. Stoga ne iznenađuje što je upravo na mjestu te crkve, kasnije porušene u osmanlijskim pustošenjima, pronađeno više detalja gotički oblikovanih arhitektonskih ukrasa. Upravo je na crkvi toga samostana, kao što to potvrđuje i bilježnička građa susjednih dalmatinskih komuna, početkom 15. st. radio šibenski majstor Petar Radmilov, a kasnije i zadarski majstor Vidul Ivanov, te nakon njega njegovi sinovi. Zasigurno je u bribirskom franjevačkom samostanu i tamošnjoj crkvi tijekom dva stoljeća njihova postojanja bilo prikupljeno podosta crkvenog blaga i bogatog liturgijskog inventara, a pretpostavlja se da su upravo odonud pred osmanlijskim pustošenjem u šibenski samostan sv. Frane prenesene mnoge umjetnine, dokumenti i knjige. O postojanju razvijenoga grada na prostoru Bribira sa snažnom obrtničkom djelatnošću govori i činjenica da je Bribir iznjedrilo vrsnog majstora kamenoklesara Petra Berčića, koji surađuje s najvećim graditeljima

i kamenoklesarima hrvatske renesanse, Jurjem Dalmatincem i Andrijom Alešijem, te djeluje u mnogim dalmatinskim komunama. O razvijenoj tradiciji domaćeg zlatarstva svjedoče pak nalazi gotičkih naušnica pronađenih na bibrirskom groblju, sličnih onima s područja Ostrovice.

Veći broj arheoloških nalaza pronađen na području Knina, središta hrvatske srednjovjekovne države, govori o kulturnoj živosti tog središta, u kojem je izgrađena katedrala te je djelovao kaptol. Brojna istraživanja potvrdila su pak postojanja više utvrda, kula i kaštela (najvažniji su od njih utvrda Tina /tur. Ichisar, Ičizar/ te kaštel Lab). Usporedo s gradnjom utvrda razvija se i naselje (zabilježeno kao *suburbium, borgo de Tina* na karti talijanskog kartografa M. Pagana iz oko 1525). U 15. st. je, uz ostale sakralne građevine, utemeljena crkva Sv. Duha, vjerojatno kao zavjetna crkva bibrirskih knezova, te franjevačka crkva sv. Marije. O postojanju visoke razine kulture svakodnevnoga života Knina, uz ostatke utvrde i kaštela, katedralnog sklopa i nekolicine crkava, svjedoče tek rijetki nalazi kao što su, primjerice, izuzetni zlatarski radovi, pronađeni na području Vrlike kraj Knina, nastali uglavnom u zlatarskim radionicama dalmatinskih gradova.

Ključnom kraljevskom strateškom utvrdom u zaleđu srednjodalmatinskih komuna u to je vrijeme, pa sve do osmanlijskog osvajanja 1524., bio Sinj. Osobito su snažan kulturni i gospodarski procvat utvrda i njezino podgrađe, koje se u srednjovjekovnim vrelima naziva Cetinom, doživjeli za uprave Ivaniša Nelipčića koji Sinjem i cetinskim krajem upravlja koncem 14. i tijekom prve polovice 15. stoljeća. Nesumnjivo su Nelipčići, posjednici zemljoposjeda u šibenskom i trogirskom distriktu te kuća i zemljišta u Splitu, kao i kasniji knezovi na području Cetinske županije, knezovi Talovci, posjedovali znatna bogatstva potrebna za financiranje gradnje sakralnih i svjetovnih objekata. Potvrdu o tome daje i povijesna građa koja svjedoči o pozivu što ga je knez Ivaniš Nelipčić uputio franjevcima Bosanske vikarije koji su u Cetini podno sinjske utvrde gradili crkvu i samostan sv. Marije. No osim tog posrednog podatka o postojanju samostana koji su 1492. opljačkali i razorili Osmanlije, tragovi o znatnijoj građevinskoj djelatnosti na tom području do danas nisu sačuvani. Zbog kasnijih pustošenja sačuvano je i vrlo malo ostataka obrtničke djelatnosti građana sinjske varoši. O razvijenosti zlatarskog obrta svjedoče tek grobni nalazi zlatnih naušnica iz 14. i 15. st., kao i podatak iz bilježničke građe o sinjskom zlataru Dragoti koji je živio u Zadru, dok o razvijenosti kovačkog obrta svjedoče nalazi oružja (vršci strijela) i jahačke opreme (ostruge) iz istoga doba. Među rijetke materijalne ostatke srednjovjekovne povijesti sinjskoga kraja ubrajaju se i nadgrobni spomenici vlaško-ga stanovništva – stećci, rasprostranjeni na cijelom tom prostoru, a koji pokazuju zajedničke osobine u pogledu tehnike izrade i odsutnosti dekoracije (osim stećka-sarkofaga u Lučanima na kojem je prikazan motiv plesa).

Na putu iz Cetinske županije prema obali važan put koji je prolazio usjekom Kozjaka i Mosora čuvala je moćna kliška utvrda. O njezinu srednjovjekovnom razvoju govore arheološki nalazi i povijesna vrela. Premda pisana vrela svjedoče o postojanju razvijenog kliškog podgrađa u kojem su djelovali trgovci i obrtnici, kao i o postojanju franjevačkog samostana, ostataka obrtničke djelatnosti s toga područja gotovo da i nema. Jednako tako do danas nisu otkriveni ni ostaci kršćanske crkve ili kapele koja je bila podignuta unutar tvrđave.

S izmakom srednjega vijeka jača važnost protuosmanlijskih utvrda na graničnim prostorima. Slojevima njihove gradnje i njihovim ostacima bave se istraživanja hrvatske burgologije ukazujući na brojne promjene i intervencije njihovih vlasnika te stilske mijene i prilagodbu obrambenim potrebama. Pojedine se utvrde zbog važnosti kontinuirano obnavljaju i nakon pomicanja granice s Osmanskim Carstvom s Pounja na Pokuplje, a koncem ovdje promatranog razdoblja otpočinje i gradnja novih važnih utvrda, primjerice utvrde Zagrebačkog kaptola u Sisku, za potrebe čije je gradnje ban Nikola IV. Zrinski (Sigetski) u kolovozu 1544. brinuo da se prikupe prihodi crkvene desetine na posjedima plemstva Varaždinske, Zagrebačke i Križevačke županije, da bi potom od 1544. do 1550. na njezinu podizanju radio majstor Petar iz Milana uz pomoć domaćih majstora graditelja.

Najintenzivnija stvaralačka djelatnost i potražnja za različitim oblicima umjetnosti i na području srednjovjekovne Slavonije dolazila je do izražaja u područjima najveće napućenosti i fluktuacije stanovništva, odnosno u gradovima, važnim trgovištima te sjedištima crkvenih ustanova i velikaških posjeda. U usporedbi s dalmatinskim i istarskim komunama, u kojima se kraljevska vlast samo povremeno osjećala, gradovi u srednjovjekovnoj Slavoniji bili su daleko ovisniji o kraljevskom utjecaju. Kralj im je dodjeljivao povlastice i osiguravao zaštitu od pretenzija lokalnih plemića, koji su u razdobljima slabljenja središnje vlasti nerijetko postajali gospodarima pojedinih gradova. Ostavilo je to traga i u stvaralaštvu tih sredina gdje u pojedinim razdobljima prevladava inicijativa samih građana i lokalne crkvene hijerarhije, a u periodima velikaške premoći utjecaj moćnih obitelji koje preuzimanjem uprave nad pojedinim gradom postaju patronima crkvenih ustanova te ostavljaju pečat u graditeljstvu i cjelokupnom stvaralaštvu nekog kraja.

Na sjeverozapadnom dijelu srednjovjekovne Slavonije najsnažnije su se razvili gradovi koji su u sebi ujedinili duhovnu, upravnu, trgovačku i obrambenu funkciju te tako imali važnu ulogu u zaštiti zapadnih granica Kraljevstva. Među njima su osobit gospodarski, društveni i kulturni razvoj dosegli Zagreb (Kaptol i Gradec) i Varaždin. Već i sumaran pogled na niz primjera likovnog stvaralaštva u tim sredinama govori o dotocima majstora i umjetničkim utjecajima iz središta s područja Srednje i Sjeverne Europe, kao i s Apeninskog poluotoka. Tako se u biskupskom Zagrebu od 13. stoljeća neprestano odvijaju radovi na katedrali, a uz brojne domaće majstore koji na njoj rade izvori bilježe i mnoge iz susjednih zemalja.

Brigu o nabavi sredstava potrebnih za gradnju reprezentativne katedrale te nabavi raskošnog crkvenog inventara vodili su biskupi, koji su angažirali vrsne majstore različitih zanimanja, graditelje, kamenoklesare, slikare, drvorezbare, zlatare, staklare. Biskup Eberhard (1397–1406., 1410–1419) je u srednjoj lađi dao podići oltar Sv. Križa ispred kojega je kasnije bio pokopan, a usto je započeo gradnju sjevernoga tornja i dao u gotičkim oblicima podići tri jednako visoke lađe katedrale. Iz njegova su doba i reljefni korniši visoko na doprozornicima sjeverne lađe koji prikazuju različite motive, vegetabilne ukrase, fantastične i stvarne životinje te upečatljivu ljudsku glavu, vjerojatno portret samoga majstora. Premda o narudžbama i izradi tih reljefa nema spomena u suvremenim izvorima, oni se temeljem ikonografske i stilske analize mogu povezati s praškom radionicom Petra Parlera, a visoka kvaliteta skulptura u zagrebačkoj katedrali govori u prilog tome da su praški majstori došli direktno iz Praga negdje na prijelazu 14. u 15. stoljeće. Snaženje umjetničkih veza

Zagreba i Praga u to vrijeme ne iznenađuje ima li se na umu da je biskupski Zagreb potpadao pod Kaločku metropoliju, pa je crkveno i kulturno bio usmjeren prema strujanjima na području Ugarske i cijele Srednje Europe. Osim toga, kulturne veze Zagreba i Praga dodatno su bile osnažene za vladavine Žigmunda Luksemburškoga kada jačaju političke veze Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva s Češkom.

Velik doprinos gradnji zagrebačke katedrale dao je i Eberhardov nasljednik Ivan Alben (1421–1433) o čijem zalaganju govori sačuvana oporuka iz 1433. godine, kojom ostavlja visok novčani iznos i druge vrijednosti za nastavak gradnje »zagrebačke crkve«. Do konca 15. stoljeća spominje se više darovnica namijenjenih gradnji katedrale i njezinu uređenju, posebice iz doba biskupa Osvalda (1466–1499), od kada potječu i računске knjige koje govore o troškovima i majstorima angažiranim na različitim radovima. Među mnogim majstorima koji su radili na gradnji više novih oltara, zvonika i crkvenih lađa, izradi korskih klupa s raskošnim biljnim ornamentom te mnogim drugim radovima, spominju se i oni domaćeg imena, primjerice klesari Barnaba, Pavao i Pavao iz Sesveta te tesar Blaž iz Vrbovca koji 1492. sa zagrebačkim kanonicima sklapa ugovor o podizanju drvenoga crkvenog krova. U isto vrijeme djeluje i slikar Albert koji radi oltarnu sliku u kapeli sv. Ladislava. U oporuci iz 1499. biskup Osvald ostavlja i visok novčani iznos namijenjen radovima na katedrali te mnoge dragocjene liturgijske predmete, a o načinu kako je utrošena njegova oporučna ostavština govore računске knjige s početka 16. st., iz doba biskupa Luke (1500–1510). U njima se spominju mnogi majstori domaćeg imena, ali i stranci, koji sudjeluju u podizanju crkvenih svodova. Sam biskup Luka bio je pokopan pred oltarom sv. Luke koji je dao podići za svoga života – nad grobom mu je podignuta ploča s renesansno klesanim njegovim likom, grbom i natpisom, do danas sačuvana samo u fragmentima.

Osim što su poduzeti mnogobrojni radovi na gradnji i uređenju zagrebačke katedralne crkve, ona se dodatno obogaćuje nabavom različitih umjetnina, među kojima je i triptih Raspeća iz 1495., rano djelo najvećeg majstora njemačke renesanse Albrechta Dürera, zatim oltarna slika *Raspeće* Gian Francesca de Tolmezza iz 1505. te fragment nadgrobne ploče biskupa Luke Baratina iz 1510., rad Ivana Duknovića. Početkom stoljeća u kapeli sv. Ladislava pokraj sakristije rade se renesansne drvene klupe, ukrašene izrezbarenim biljnim ornamentima i intarziranim geometrijskim likovima, na kojima je natpis s godinom izvedbe (1507) i imenom drvorezbara Ivana Nicze iz Firence. Nešto kasnije, oko 1520., i u glavnoj lađi katedrale postavljena su slična klecala, na kojima su uklesana imena majstora slikara i kipara Petra te stolara Nikole, kao i ime donatora Ladislava, kanonika zagrebačke crkve.

Odlaskom biskupa Luke s položaja zagrebačkog biskupa završilo se i srednjovjekovno doba gradnje zagrebačke katedrale. Otada se, zbog velike osmanlijske prijetnje, daleko veća pažnja polagala uređenju biskupske tvrđave uokolo crkvenog zdanja. Gradnja renesansne utvrde započela je već koncem 15. stoljeća za biskupa Osvalda, koji je dio svoje bogate oporučne ostavštine iz 1499. godine ostavio djelomično i za tu namjenu. Gradnja je trajala i za biskupa Luke, a najveći je dio zidina zajedno s kulama bio izgrađen za Jurja arhiđakona Čazmanskoga koji je gradnju povjerio stranim majstorima. Od njih se u izvorima spominju: 1512. godine *magister Erasmus*, od 1513. do 1515. talijanski majstor *magister Michael Italus* koji gradi kule na južnom dijelu utvrde te za to prima izuzetno visok honorar, te 1516. još jedan talijanski majstor, *Antonius Italus* iz Ancone koji gradi Bakačevu kulu (dovršena 1517). Osim tih stranih graditelja, u sačuvanim pisanim vrelima iz toga doba spominju

se i domaći majstori zidari, primjerice Juraj iz Ivanića i Jurko Kranjec. Svi zajedno sudjelovali su od 1511. do 1521. u gradnji više kula u skladu s pravilima gradnje fortifikacija renesansnoga doba. U to se vrijeme kamena građa za gradnju biskupske tvrđave djelomično nabavljala rušenjem skladišta trgovaca u zagrebačkoj Vlaškoj ulici, koja su s pojačanom osmanlijskom prijetnjom i opadanjem trgovačke djelatnosti postupno izgubila svoju prvotnu namjenu.

Usporedo s razvojem Kaptola, na zagrebačkom Gradecu, koji se od vremena Zlatne bule kralja Bele IV. (1242) razvija kao slobodni kraljevski grad, nastaje jedan od najljepših primjera gotičkog graditeljstva u kontinentalnom dijelu Hrvatske, crkva sv. Marka. U njoj su gotički svodovi nad lađama, svetištem i potpornjima izvedenima na gotičkoj osnovi rezultat rada skupine njemačkih graditelja i klesara koji su radili pod vodstvom Ivana Parlera, člana iste obitelji koja je radila za zagrebačku katedralu. Majstori iz iste radionice, među kojima možda i sam Ivan, vjerojatno su bili i klesari južnog portala te crkve s petnaest kipova. Spomenuti radovi na crkvi bili su izvedeni u doba iznimnog gospodarskog i političkog uspona grada. Gradec je inače u pogledu društvenog razvoja bio najrazvijeniji grad srednjovjekovne Slavonije, što je uvelike utjecalo i na raznolikost umjetničkog stvaralaštva u njemu od konca 14. stoljeća. Premda se može pretpostaviti da su talijanski graditelji sudjelovali i u gradnji crkve sv. Marka, njihova prisutnost u gradu zabilježena je tek u dokumentu iz 1545. godine, gdje se spominju četiri talijanska zidarska majstora koja djeluju na uređenju gradskih bedema. Zasigurno se na Gradecu tijekom 15. i 16. stoljeća podiže više sakralnih i svjetovnih građevina s elementima renesansnog graditeljstva, ali one zbog trošnosti drvenog materijala od kojeg su građene do danas nisu sačuvane.

Od 14. stoljeća, osobito za vladavine Žigmunda Luksemburškog, snažnije se razvijao i Varaždin. Među varaždinskim obrtnicima u drugoj polovici 15. stoljeća bogatstvom i uglednom isticali su se posebice zlatari i klesari, od kojih se spominju i mnogi majstori koji su radi popravljivanja gradskih zidina dolazili iz talijanskih gradova. U varaždinskom burgu (Stari grad), u kojem su stolovale pojedine velikaške obitelji, sačuvala se ulazna gotička kula kvadratičnog oblika iz 15. stoljeća, da bi se postupno koncem istog stoljeća, u doba Ivaniša Korvina, radom umjetnika koji su djelovali na budimskom dvoru, pridodali i renesansni oblici. Porastom osmanlijske opasnosti, osobito nakon dolaska na prijestolje Ferdinanda I. Habsburškoga, pristupilo se modernizaciji varaždinskih bedema, a za tu je svrhu tadašnji vlastelin Staroga grada te zemaljski kapetan Štajerske Ivan Ungnad 1543. u Varaždin pozvao iskusnog talijanskog graditelja u carskoj službi Domenica dell'Aglija, s kojim su surađivali njegov brat Giovanni (Johannes zydar Cumersee /de Como/) i domaći graditelj Juraj Flajšman. Zahvaljujući njihovom djelovanju (do 1562) elementi renesansnog graditeljstva ugrađeni su u varaždinski Stari grad (renesansni trijemovi, renesansna bifora s grbom Ivana Ungnada na pročelju gotičke kule), kao i unutar gradskog tkiva. U vrijeme kada je Varaždin postao važnom vojnom utvrdom, renesansa je dala glavno obilježje gradskoj kulturi te je ondje živio znatan sloj obrazovanih građana, a kratko je vrijeme djelovala i tiskara (1586).

Iako, za razliku od biskupskog Zagreba, Gradeca i Varaždina, velik broj gradova i naselja srednjovjekovne Slavonije do danas nema sačuvanih istaknutijih primjera graditeljstva i likovnog stvaralaštva kasnosrednjovjekovnog doba, kao ni arhivskih vrela koja bi potvrđivala prisutnost i djelatnost različitih majstora, velik broj tih naseljenih mjesta pokazuje neprekinutost razvoja u tom periodu. Kontinuitet razvoja zamjetan je posebice kod gradova koji su ostali izvan granice osmanskog osvajanja,

Stari grad u Varaždinu

Stari grad u Varaždinu urbanistički je jedna od najbolje sačuvanih plemićkih utvrda na cijelom prostoru Hrvatske. Smješten na sjeverozapadnom uglu povijesne jezgre Varaždina, od koje je još i danas odvojen plitkom i širokom obrambenom grabom, u srednjem i novom vijeku bio je sjedište manjeg vlastelinstva uz posjede slobodnog i kraljevskog grada Varaždina, a za protuosmanskih ratova u 16. i 17. st. sjedište Varaždinskoga generalata. U svojoj je osnovi kasnosrednjovjekovno zdanje (tzv. srednjoeuropski kaštel), koje je u 16. st. bilo znatno dograćeno u oblicima renesansnoga obrambenog graditeljstva. Prestankom neposredne ratne prijetnje u 18. st. dobio je izgled barokne rezidencije. (Snimio Kresimir Regan)

primjerice kod Križevaca, Krapine i Samobora. U Križevcima se u 15. i 16. stoljeću bedemi dodatno osnažuju novim dogradnjama, a na području grada svoje samostane grade augustinci, franjevci i pavlini. Obrana grada Krapine osnažena je gradnjom nove utvrde na obližnjem brdu Josipovcu sredinom 15. st., kao i gradnjom utvrđene kurije Petra Keglevića na brdu Šapcu u 16. st. Pred osmanlijskom prijetnjom i Čazma se utvrđuje renesansnom utvrdom s opkopima, a i u Petrinji Zagrebačka biskupija gradi utvrdu koncem 15. st., koju obnavlja i učvršćuje pola stoljeća kasnije. Pod okriljem moćnih Zrinskih i Frankapana razvija se Kostajnica u kojoj se gradi romaničko-gotička nizinska utvrda. Podno snažne srednjovjekovne utvrde Kamengrad u kasnom srednjovjekovlju nastavlja svoj razvoj Koprivnica, a na važnom križanju prometnica u Virovitici djeluju dominikanski i franjevački samostani. U Valpovu je snažna utvrda unutar koje je podignuta gotička kapela s kontraforima koja se u izvorima spominje od 1438. godine. U biskupskom sjedištu Đakovu ostaci kasnosrednjovjekovne umjetničke baštine uglavnom se vezuju uz tamošnju katedralnu crkvu i biskupski dvor. Osijek se za uprave moćne obitelji Korodški razvija u važno gospodarsko, političko i kulturno središte istočnoga dijela srednjovjekovne Slavonije. U njemu se razvijaju trgovina i obrt te jača sloj bogatijih građana i plemića, a kao vodeći patroni građevinske djelatnosti ističu se upravo Korodški koji u 15. i 16. st. potiču gradnju crkvenih i javnih građevina te vlastitog dvora koji opremaju raskošnim skulpturama. Požega, važno kraljevsko uporište koje je iz srednjega vijeka baštinilo romaničku urbanu strukturu, sačuvala nam je usprkos kasnijim osmanlijskim pustošenjima primjere crkvenog graditeljstva kasnoga srednjeg vijeka (romaničko-gotička franjevačka crkva Sv. Duha i dominikanska crkva sv. Lovre s gotičkim slikama).

Osim slobodnih kraljevskih gradova i trgovišta na području srednjovjekovne Slavonije razvija se i niz utvrda kao središta velikaških posjeda uz koja se ponegdje oblikuju i podgrađa. Postanak iznenađujuće velikog broja utvrda na tom prostoru, gotovo 200 građevina nastalih prema pravilima onodobnog gotičkog i renesansnog

fortifikacijskog graditeljstva, posljedica je neposredne izloženosti toga prostora osmanlijskoj opasnosti. Graditeljstvo te vrste, jednako kao i na području istočne obale Jadrana, predstavlja zaseban korpus likovnog stvaralaštva hrvatskog srednjovjekovlja, a poneki sačuvani primjerci skulpture i slikarstva daju uvid u kulturne dosege, vjerske potrebe i materijalne mogućnosti njihovih naručitelja. Srednjovjekovni burg Kostel kraj Pregrade u temeljitoj obnovi 1530. godine, za uprave Keglevića, dobiva renesansnu kružnu kulu, renesansni burg Veliki Tabor kraj Desinića podiže 1502. godine obitelj Ratkaj, a kasnosrednjovjekovni dvorac Trakošćan u drugoj polovici 16. st. znatnije pregrađuju Draškovići. Dok tvrđava Čakovec dolaskom pod upravu Nikole IV. Zrinskoga (Sigetskog) 1546. doživljava temeljitu pregradnju, plemićki grad Ozalj do sredine 16. st. obnavljaju Frankapani da bi potom prešao u vlasništvo Zrinskih koji znatnije dogradnje poduzimaju u drugoj polovici istoga stoljeća. Istočnije od tih utvrda, u Podravini, razvilo se srednjovjekovno trgovište Đurđevac s utvrdom koju u drugoj polovici 15. st. obnavlja obitelj Ernušt *de Czaktornya* (iz Čakovca), čiji je grb iz 1488. s renesansnim ukrasima i natpisom sačuvan do današnjeg dana. Istočnije, zapadno od današnje Orahovice, podignut je golem gotičko-renesansni kompleks – burg Ružica. U Iloku, na krajnjem istoku današnje Hrvatske, knezovi Iločki grade svoj dvor, a u franjevačkoj crkvi sv. Ivana Kapistrana, u kojoj se nalazi uređeni grob toga sveca kao mjesto brojnih kasnosrednjovjekovnih hodočašća, nalaze se njihove obiteljske grobnice opremljene visoko kvalitetnom skulpturom (nadgrobne ploče Nikole Iločkog iz 1477. i Lovre Iločkog iz 1524. godine).

Izvori iz savsko-dravskog međurječja rijetko bilježe majstore koji su radili pojedina djela, bez obzira je li riječ o građevinama, slikama ili kipovima. No sama nam djela govore o stilskim utjecajima i težnjama stanovnika tog područja te, osim što odaju poznavanje stilskih rješenja preuzetih iz stranih kulturnih središta, često donose i specifičnosti koje ukazuju na inventivnost domaćih graditelja i klesara.

- Adamović, Vicko: *Gragja za istoriju dubrovačke pedagogije*, sv. 1, Zagreb, 1885.
- Baković, Jadranka: Restauracije poliptiha sv. Martina Vittorea Carpaccia iz zadarske katedrale, *Portal: godišnjak hrvatskog restauratorskog zavoda*, sv. 8, Zagreb 2017., 43–72.
- Banić-Pajnić, Erna: Croatian Philosophers II: Juraj Dragišić – Georgius Benignus de Salviatis (ca. 1445–1520), *Prolegomena*, sv. 3/2, Zagreb 2004., 179–197.
- Belamarić, Joško: Gotička kultura u Dalmaciji: razvoj slikarstva između 13. i 15. stoljeća, *Mogućnosti*, sv. 51, br. 10/12, Split 2004., 1–17.
- Birnbaum, Marianna D.: *Janus Pannonius – poet and politician*, Zagreb 1981.
- Bogdan, Tomislav: *Prva svitlos: Studije o hrvatskoj renesansnoj književnosti*, Zagreb 2017.
- Bogišić, Rafo: Hrvatski latinisti 16. stoljeća, u: *Dani Hvarskog kazališta XVIII. Hrvatski humanizam – XVI. stoljeće – protestantizam i reformacija*, Split 1992.
- Bogišić, R.: Hrvatska književnost XV. i XVI. stoljeća, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Sv. 2. Srednji vijek i renesansa (XIII – XVI. stoljeće)*, uredili Ivan Supićić i Eduard Hercigonja, Zagreb 2000., 437–462.
- Budak, Neven: *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, Zagreb – Koprivnica 1994.
- Budiša, Dražen: Humanism in Croatia, u: *Renaissance Humanism, Foundations, Forms and Legacy, Vol. 2: Humanism beyond Italy*, uredio Albert Rabil, Jr., Philadelphia 1988.
- Burić, Tonči: *Bribir, srednjovjekovno sjelo Šubića*, Split 1997.
- Cipiko, Koriolan: *O azijskom ratu*. Preveo i uredio Vedran Gligo, Split 1977.
- Crijević Tuberon, Ludovik: *Komentari o mojem vremenu*. Uvodna studija i prijevod Vlado Rezar, Zagreb 2001.
- Čoralić, Lovorka: *Put, putnici, putovanja. Ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama*, Zagreb 1997.
- Dadić, Žarko: *Egzaktne znanosti hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 1991.
- Dani Hvarskog kazališta III. Renesansa*, Split 1976.
- Dani Hvarskog kazališta XIII. Hanibal Lucić*, Split 1987.
- Dani Hvarskog kazališta XIV. Nalješćević – Vetranović*, Split 1988.
- Dani Hvarskog kazališta XV. Marko Marulić*, Split 1989.
- Dani Hvarskog kazališta XVI. Hrvatski humanizam – Ianus Pannonius*, Split 1990.
- Dani Hvarskog kazališta XVII. Hrvatski humanizam – Dubrovnik i dalmatinske komune*, Split 1991.
- Delonga, Vedrana – Burić, Tonči: *Ostrovica kod Bribira: arheološko-povijesna skica*, Split 1998.
- Diversis, Filip de: *Dubrovački govori u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta*, uredila i predgovor Zdenka Janeković-Römer, Dubrovnik – Zagreb 2000.
- Diversis, F. de: *Opis slavnoga grada Dubrovnika*, predgovor, transkripcija i prijevod Zdenka Janeković-Römer, Zagreb 2004.
- Diversis, F. de: *Sabrana djela. Opis Dubrovnika. Govori u slavu kraljeva*, uredila Zdenka Janeković-Römer, predgovor Zdenka Janeković-Römer i Vladimir Stipetić, Zagreb 2007.
- Dobronić, Lelja: *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb 1991.
- Dobronić, L.: *Renesansa u Zagrebu*, Zagreb 1994.
- Držić, Marin: *Djela*, priredio Frano Čale, Zagreb 1979.
- Duby, Georges: *Vrijeme katedrala – umjetnost i društvo 980.–1420.*, Zagreb 2006.
- Dular-Cuculić, Sanja: *Samobor 1242–1992*, Zagreb 1991.
- Đurić, Tomislav – Feletar, Dragutin: *Stari gradovi i dvorci sjeverozapadne Hrvatske*, Varaždin 1881.
- Ekl, Vanda: *Gotičko kiparstvo u Istri*, Zagreb 1982.
- Fališevac, Dunja: *Stari pisci hrvatski i njihove poetike*, 2. izdanje, Zagreb 2007.
- Fališevac, D.: Renesansna poslanica kao prostor poetičko-estetičkih iskaza, *Colloquia Maruliana*, sv. 17, Split 2008., 7–25.
- Ferrari-Cupilli, Giuseppe: *Dalcune scuole e dalcuni maestri chëbbe nel passato la città di Zara*, u: Giuseppe Ferrari-Cupilli, *Scritti storici e letterari*, Zadar 1889.
- Fisković, Cvito: *Umjetnički obrt u XV. i XVI. stoljeću u Splitu*, Zagreb 1950.
- Fisković, C.: *Baština starih hrvatskih pisaca*, Split 1978.
- Fisković, Igor: Kiparstvo, u: *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Sv. 2. Srednji vijek i renesansa (XIII – XVI stoljeće)*, uredili Ivan Supićić i Eduard Hercigonja, Zagreb 2000., 641–663.
- Fisković, I.: Umjetnost u Hrvatskoj pod vlašću Anžuvinaca, *Mogućnosti*, sv. 49, br. 4/6, Split 2002., 130–150.
- Franičević, Marin: *Razdoblje renesansne književnosti*, u: *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 3, Zagreb 1974.
- Franičević, M.: *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, Zagreb 1983.
- Fučić, Branko: *Istarske freske*, Zagreb 1963.
- Fusko, Paladije: *Opis obale Ilirika*, priredila i prevela Bruna Kuntić-Makvić, uvodna studija Miroslav Kurelac, Zagreb 1990.
- Glavičić, Branimir: Hrvatski latinizam, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Sv. 2. Srednji vijek i renesansa (XIII – XVI. stoljeće)*, uredili Ivan Supićić i Eduard Hercigonja, Zagreb 2000., 403–419.
- Grisogono, Federik: *Speculum astronomicum. Astronomsko zrcalo*, uredile Mihaela Girardi-Karšulin i Olga Perić, tekst uspostavio i preveo Tomislav Čepulić, Zagreb 2007.

- Grmek, Mirko Dražen: Hrvati i sveučilište u Padovi, *Ljetopis JAZU*, sv. 62, Zagreb 1957., 334–374.
- Grmek, M. D.: Prinosi za poznavanje života i rada zadarskog renesansnog liječnika, kozmografa i astrologa Federika Grisogona, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 15, Zadar 1968., 61–90.
- Grmek, M. D.: Medicina u Hrvata, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Sv. 2. Srednji vijek i renesansa (XIII – XVI. stoljeće)*, uredili Ivan Supičić i Eduard Hercigonja, Zagreb 2000., 801–821.
- Hektorović, Petar: *Djela Petra Hektorovića*, priredio i uvodnu raspravu napisao Josip Vončina, Stari pisci hrvatski, knj. 39, Zagreb 1986.
- Hercigonja, Eduard: Srednjovjekovna književnost, u: *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 2, Zagreb 1975.
- Hercigonja, E.: *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, 2. izdanje, Zagreb 2006.
- Hilje, Emil: Zadarski slikarski krug u drugoj četvrtini 15. stoljeća, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 29, Split 1990., 33–48.
- Hilje, E.: Novi podaci o djelatnosti zadarskih graditelja na zadarskom otočju u 14. i 15. st., *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, sv. 30, br. 17, Zadar 1991., 125–142.
- Hilje, E.: Slikarska djela u sačuvanim inventarima zadarskih građana iz 14. i 15. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 42, Zadar 2000., 65–78.
- Hilje, E.: Zadarski graditelj Vidul Ivanov i njegovi sinovi, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 47, Zadar 2005., 149–190.
- Hilje, E.: Zablude o šibenskom slikaru Nikoli Vladanovu, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 35, Zagreb 2011., 65–92.
- Horvat, Anđela: *Čudovišna galerija zagrebačke katedrale*, Zagreb 1979.
- Hrvatska umjetnost – povijest i spomenici*, uredio Milan Pelc, Zagreb 2010.
- Hrvatski latinisti. Croatici auctores qui latine scripserunt*, sv. 1, priredili Veljko Gortan i Vladimir Vratović, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 2, Zagreb 1969.
- Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo: pjesme, plačevi i prikazanja na starohrvatskom jeziku*, priredili Amir Kapetanović, Dragica Malić, Kristina Štrkalj Despot, uvodna studija Amir Kapetanović, Zagreb 2010.
- Ivančević, Radovan: Trolisna pročelja renesansnih crkava u Hrvatskoj, *Peristil*, sv. 35–36, br. 1, Zagreb 1992., 85–120.
- Ivančević, R.: *Šibenska katedrala*, Šibenik 1998.
- Ivančević, R.: Arhitektura od romanike do manirizma, u: *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Sv. 2. Srednji vijek i renesansa (XIII – XVI stoljeće)*, uredili Ivan Supičić i Eduard Hercigonja, Zagreb 2000., 585–612.
- Jakšić, Nikola: Prilozi urbanizmu srednjovjekovnog Knina, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, sv. 15, Zagreb 1990., 123–130.
- Janeković-Römer, Zdenka: Benedikt Kotrulj u potrazi za savršenim trgovcem, u: Benedikt Kotrulj, *Libro del arte dela mercatura. Knjiga o vještini trgovanja*, priredila i prevela Zdenka Janeković-Römer, Zagreb – Dubrovnik 2009., 13–111.
- Janeković-Römer, Z.: Novootkriveni autograf Filipa de Diversija iz 1455. godine: poslanice Sv. Jeronima, Sv. Augustina i drugih, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, sv. 48, Dubrovnik 2010., 133–176.
- Jireček, Konstantin: Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić, *Archiv für slavische Philologie*, sv. 19, Berlin 1897., 22–89.
- Jovanović, Neven: Rukopisni zbornik *Varia Dalmatica (Codex Lucianus)* kao svjedočanstvo humanističke književne komunikacije, *Colloquia Maruliana*, sv. 17, Split 2008., 43–55.
- Jovanović, N: *Antiturcica iterata* – ponovni pogled na hrvatsku renesansnu protutursku književnost, *Colloquia Maruliana*, sv. 25, Split 2016., 101–148.
- Jozić, Branko – Lučin, Bratislav: *Bibliografija Marka Marulića, Prvi dio: Tiskana djela (1477–1997)*, Split 1998.
- Kečkemet, Duško: *Juraj Dalmatinac i gotička arhitektura u Splitu*, Split 1988.
- Knjinski zbornik*, uredili Stjepan Antoljak, Trpimir Macan i Dragutin Pavličević, Zagreb 1993.
- Kotrulj, Benedikt: *Libro del arte dela mercatura. Knjiga o vještini trgovanja*, priredila i prevela Zdenka Janeković-Römer, Zagreb – Dubrovnik 2009.
- Kolumbić, Nikica: *Hrvatska književnost od humanizma do manirizma*, Zagreb 1980.
- Kombol, Mihovil: *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, 2. izdanje, Zagreb 1961.
- Krasić, Stjepan: *Generalno učilište dominikanskoga reda u Zadru ili Universitas Jadertina 1396–1807*, Zadar 1996.
- Kruhek, Milan: *Srednjovjekovni Modruš: grad knezova Krčkih-Frankopana i biskupa Krbavsko-modrumske biskupije*, Ogulin 2008.
- Kunčević, Lovro: *Mit o Dubrovniku: Diskursi o identitetu renesansnoga grada*, Zagreb 2015.
- Kunčić, Meri: *Od pošasti sačuvaj nas. Utjecaj osmanske opasnosti i kužnih epidemija na ikonografiju zavjetnih slika. Primjer Splita i Trogira u XV. i XVI. stoljeću*, Zagreb 2008.
- Kurelac, Miroslav: Hrvatska i središnja Europa u doba renesanse i reformacije, u: *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Sv. 2. Srednji vijek i renesansa (XIII – XVI stoljeće)*, uredili Ivan Supičić i Eduard Hercigonja, Zagreb 2000., 39–62.
- Leksikon Marina Držića*, uredili Slobodan P. Novak et al., Zagreb 2009.
- Lo Parco, Francesco: *Tideo Acciarini umanista marchigiano del secolo XV*, Estratto dai Rendiconti dell' Istituto Marchigiano di scienze, lettere ed arti, sv. 4, Ancona 1928.
- Lonza, Nella: Dubrovački studenti prava u kasnom srednjem vijeku, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, sv. 48, Dubrovnik 2010., 9–45.
- Lučin, Bratislav: *Studia humanitatis* u Marulićevoj knjižnici, *Colloquia Maruliana*, sv. 6, Split 1997., 169–203.
- Lučin, B: Petronije na istočnoj obali Jadrana: *Codex Traguriensis (Paris. lat. 7989)* i hrvatski humanisti, *Colloquia Maruliana*, sv. 23, Split 2014., 133–184.

- Lupić, Ivan: Italian Poetry in Early Modern Dalmatia: The Strange Case of Hanibal Lucić (1485-1553), *Colloquia Maruliana*, sv. 27, Split 2018., 5-41.
- Marin Držić 1508–2008. *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog 5 – 7. studenoga 2008. u Zagrebu*, uredili Nikola Batušić i Dunja Fališevac, Zagreb 2010.
- Mažuran, Ive: *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek 2000.
- Milošević, Ante: *Vrlika – starohrvatska župa Vrh Rika*, Split 1997.
- Moguš, Milan: Hrvatski rani tisak, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Sv. 2. Srednji vijek i renesansa (XIII – XVI. stoljeće)*, uredili Ivan Supić i Eduard Hercigonja, Zagreb 2000., 483–493.
- Mohorovičić, Andre: Razvoj naselja i gradova na području sjeverne Hrvatske, u: *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Sv. 2. Srednji vijek i renesansa (XIII – XVI stoljeće)*, uredili Ivan Supić i Eduard Hercigonja, Zagreb 2000., 553–583.
- Novak, Grga: *Povijest Dalmacije*, sv. 1, Split 2004.
- Novak, Slobodan Prosperov: *Povijest hrvatske književnosti. Od početka do Krbavske bitke 1493*, knj. 1, Zagreb 1996.
- Novak, S. P.: *Povijest hrvatske književnosti. Od humanističkih početaka do Kašičeve ilirske gramatike iz 1604*, knj. 2, Zagreb 1997.
- Novak, S. P.: *Povijest hrvatske književnosti. Raspeta domovina*, sv. 1, Split 2004.
- Novaković, Darko: *U krilu vile Latinke: Rasprave o hrvatskom humanizmu*, Zagreb 2015.
- Osorsko-hvarska pjesmarica, priredila Kristina Štrkalj Despot, Zagreb 2016.
- Panofsky, Erwin: Gotička arhitektura i skolastika, *Život umjetnosti*, sv. 47, Zagreb 1990., 80–102.
- Paro, Nedjeljka: *Bibliografija Marka Marulića, Treći dio: Radovi o Maruliću (1565–2000)*, Split 2004.
- Pelc, Milan: *Renesansa*, Zagreb 2007.
- Perić, Ivo: Dva reformna zahvata u školovanju dubrovačke omladine iz 15. i 16. stoljeća, *Pedagoški rad*, sv. 5–6, Zagreb 1967., 218–226.
- Petrić, Nikša: Iz hrvatske renesansne arheologije, *Starohrvatska prosvjeta*, sv. 25, Split 1998., 139–166.
- Piplović, Stanko: Povijesno-prostorni razvitak tvrđave Klis. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, sv. 20–21, Zagreb 1994–1995., 65–89.
- Pjesme Šiška Menčetića i Džore Držića i ostale pjesme Ranjinina zbornika*, priredio Milan Rešetar, Stari pisci hrvatski, knj. 2, 2. izdanje, Zagreb 1937.
- Praga, Giuseppe: *Maestri a Spalato nel quattrocento*, Estratto dall' Annuario del R. Istituto Tecnico Francesco Rismondo, Zadar 1933.
- Pribojević, Vinko: *O podrijetlu i slavi Slavena*, preveli Veljko Gortan i Pavao Knezović, priredio Miroslav Kurelac, Zagreb 1997.
- Prijatelj, Kruno: *Dalmatinsko slikarstvo 15. i 16. stoljeća*, Zagreb 1983.
- Prva hrvatskoglagoljska početnica 1527*, faksimilni pretisak, transliteracija i pogovor Josip Bratulić, Zagreb 2007.
- Pučka krv, plemstvo duha. Zbornik radova o Nikoli Nalješkoviću*, uredio Davor Dukić, Zagreb 2005.
- Putovima kanonizacije. Zbornik radova o Marinu Držiću: 1508–2008*, uredili Nikola Batušić i Dunja Fališevac, Zagreb 2008.
- Raukar, Tomislav: *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, Zagreb 1997.
- Rezar, Vlado: Dubrovački humanistički historiograf Ludovik Crijević Tuberon, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, sv. 37, Dubrovnik 1999., 47–94.
- Severitan, Polikarp Ivan: *Monoregija*, uvodna studija Stjepan Krasić, prijevod Boris Nikšić i Zrinka Blažević, Zagreb 1998.
- Soldo, Josip: Cetina-srednjovjekovna županija i kneštvo Nelipića, u: *Sinjska spomenica*, Sinj 1965., 63–101.
- Stojan, Slavica: *Slast tartare. Marin Držić u svakodnevnici renesansnog Dubrovnika*, Zagreb – Dubrovnik 2007.
- Stoljeće gotike na Jadranu: slikarstvo u ozračju Paola Veneziana. Galerija Klovićevi dvori. Jezuitski trg 4, Zagreb, Hrvatska 19. X. – 28. XI. 2004.* (katalog izložbe), uredila Biserka Rauter-Plančić, Zagreb 2004.
- Šižgorić, Juraj: *O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku*, priredio i preveo Veljko Gortan, pogovor Ante Šupuk, Šibenik 1981.
- Šižgorić, J.: *Izbor iz djela*, priredio Darko Novaković, Vinkovci 2000.
- Špoljarić, Luka: Politika, patronat i intelektualna kultura na ugarskom dvoru u prvim godinama vladavine Matije Korvina: Nikola Modruški i *Petrova lađica* (Studija, kritičko izdanje i prijevod), *Grada za povijest književnosti hrvatske*, sv. 38, Zagreb 2015., 1-81.
- Špoljarić, L.: Hrvatski renesansni velikaši i mitovi o rimskom porijeklu, *Modruški zbornik*, sv. 9-10, Modruš 2016., 3-40.
- Štrkalj Despot, Kristina: Jezične i književnopovijesne značajke starohrvatskih pjesama u Picićevoj pjesmarici iz 1471., *Colloquia Maruliana*, sv. 19, Split 2010., 31–51.
- Šubašić, Špiro: *Bribir: naselje i ljudi*, Zagreb 2011.
- Tizian, Tintoretto, Veronese: veliki majstori renesanse. Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 22. studenog 2011. – 22. siječnja 2012.* (katalog izložbe), uredio Radoslav Tomić, Zagreb 2011.
- Tomasović, Mirko: Hrvatska renesansna književnost u europskom kontekstu, u: *Hrvatska književnost u europskom kontekstu*, Zagreb 1978.
- Tomasović, M.: *Marko Marulić Marul*, Zagreb – Split 1999.
- Urlić, Šime: *Crtice iz dalmatinskoga školstva od dolaska Hrvata do g. 1910.* I. dio: do godine 1814., Zadar 1919.
- Zbornik Nikše Ranjine: o 500. obljetnici (1507–2007). Zbornik radova sa Znanstvenog skupa, Zagreb, 21. i 22. studenog 2007*, uredili Nikola Batušić i Dunja Fališevac, Zagreb 2009.
- Zbornik radova o Federiku Grisogonu*, Zadar 1974.
- Zoranić, Petar: *Planine*, priredili i uvodne rasprave napisali Franjo Švelec i Josip Vončina, Stari pisci hrvatski, knj. 41, Zagreb 1988.
- Župić, Branimir: Srednjovjekovni predmeti, u: *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju*, Sinj 2008., 319–336.